

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/31556> holds various files of this Leiden University dissertation

Author: Slaman, Pieter

Title: Staat van de student : tweehonderd jaar politieke geschiedenis van studiefinanciering in Nederland

Issue Date: 2015-01-21

Noten

Noten inleiding

- 1 J. Noosemans, *Beroyde student. Gespeelt op d'Amsterdamse schouburg den 7 Augusti, 1645*. Ineke Grootegoed, Arjan van Leuvensteijn en Mariëlle Rebel eds. (Amsterdam 2004) 27.
- 2 Klikspaan, *Studentenschetsen*. Annemarie Kets, Mariëlle Lenders en Olf Praamstra eds., deel 1 (teksten) (Den Haag 2002) 376-377.
- 3 'Studiefinanciering' is een relatief modern begrip, dat pas in 1956 voor het eerst in de Tweede Kamer werd gebruikt. Het was oorspronkelijk een begrip met een bredere betekenis dan collectieve ondersteuning van studenten omdat het niet alleen publieke financiering omvatte, maar alle publieke en private middelen waaruit studenten hun opleiding konden bekostigen. Later kreeg het woord in het spraakgebruik de meer beperkte betekenis van publieke voorziening die beoogt bij te dragen aan die bekostiging. Hier wordt uitgegaan van die moderne, meer beperkte betekenis. Zie: *Verslag der Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal (Handelingen TK) 1955-1956* 13 maart 1956, 2546.
- 4 Een studietoelage kan de vorm aannemen van een beurs, een lening of een combinatie van beide.
- 5 Sije van den Bosch en Peter Zuydgeest, *Studiefinanciering. Globale beschrijving van de rol van de rijksoverheid in de periode 1919-1986* (Den Haag 1987)
- 6 Bijvoorbeeld: Koos Wingelaar, 'Rijksbursalen aan de universiteit van Utrecht 1815-1843', in: *Oud-Utrecht* 69 (1996) 100-106; Arnold A.J. Spee en Anne-Marie Bruggert, *Tien jaar studiefinanciering* (Zoetermeer 1996); P.L. Hupe en A.I.T. van Solm, *Het Zoetermeerse labyrint. Veronderstellingen achter het studiefinancieringsbeleid* (Den Haag 1998); A. van der Does de Willebois, *Studiebeurzen. Beurzenstichtingen voor de stad en voormalige meijerij van 's-Hertogenbosch* deel 1 (Den Bosch 1904); Engelina Petronella de Booy en Johannes Engel, *Van erfenis tot studiebeurs: de Fundatie van de vrijvrouwe van Renswoude te Delft, opleiding van wezen tot de 'vrije kunsten' in de 18de en 19de eeuw, de fundatiehuizen, bursalen in deze eeuw* (Den Haag 1985).
- 7 Pieter Gerrit Kroeger, 'Geschrokken thuisfront. Elf reflecties op één ambt', in: Jaap

- Stam e.a., *Hoog gegrepen. Tien bewindslieden, universiteiten en politiek* (Amsterdam 1995) 193-207, aldaar 200.
- 8 Willem Otterspeer, *Groepsportret met dame. De werken van de wetenschap. De Leidse universiteit 1776-1876* (Leiden 2005) 179.
 - 9 Kees Schuyt, 'Kameleontisch beleid, stekelige wetenschap', in: Sociaal en Cultureel Planbureau, *Werken op de grens van wetenschap en beleid* (Den Haag 2006) 11-26, aldaar 22; Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling, *De weg omhoog. Een analyse van het vertoog over sociale mobiliteit in regeringsbeleid* (Den Haag 2010) 91.
 - 10 Frank Ankersmit, 'Analytische politieke geschiedenis', in: G. Voerman en D.J. Wolffram (red.), *Kossmann Instituut. Benaderingen van de geschiedenis van politiek* (Groningen 2006) 55-61, aldaar 55-56.
 - 11 Sommige beleidsterreinen zijn wel degelijk eerder onderwerp geweest van uitvoerig historisch onderzoek, zoals buitenlands en koloniaal beleid. Recentelijk zijn daar studies over sociaal en fiscaal beleid aan toegevoegd. Zie daarover Dirk Jan Wolffram, 'Onze belastingcenten. Een pleidooi voor beleidsgeschiedenis', in: Voerman en Wolffram (red.), *Kossmann Instituut* 62-67, aldaar 65.
 - 12 Het begrip 'beleid' wordt door bestuurskundigen Mark Bovens, Paul 't Hart en Mark van Twist omschreven als 'alle voornemens, keuzes en acties van min of meer bestuurlijke instanties gericht op de sturing van een bepaalde maatschappelijke ontwikkeling'. Hoewel het woord 'beleid' in de negentiende eeuw een andere betekenis had, wordt het woord in dit onderzoek over de hele periode gebruikt in de moderne betekenis bij gebrek aan een geschikte term uit de tijd zelf. De in de definitie genoemde voornemens, keuzes en acties bestonden ook in de negentiende eeuw. Zie: M.A.P. Bovens, P. 't Hart en M.J.W. van Twist, *Openbaar bestuur. Beleid, organisatie en politiek* (Deventer 8ste druk 2012) 69-70.
 - 13 De auteur volgt de definitie van sociaal beleid van J.M. Roebroek en M. Hertogh. Sociaal beleid is volgens hen 'het geheel van publieke programma's, arrangementen en instituties als materiële neerslag van min of meer gespecificeerde opties (...) voor het garanderen van bestaanszekerheid, het reguleren van de arbeids(markt)verhoudingen en het structureren van levensvoorwaarden en -omstandigheden van burgers'. J.M. Roebroek en M. Hertogh, *De beschavende invloed des tijds. Twee eeuwen sociale politiek, verzorgingsstaat en sociale zekerheid in Nederland* (Den Haag 1998) 13.
 - 14 Roebroek en Hertogh, *Beschavende invloed des tijds* 14-18; Willem Trommel en Romke van der Veen, *De herverdeelde samenleving. Ontwikkeling en herziening van de Nederlandse verzorgingsstaat* (Amsterdam 2006) 13-14.
 - 15 De Swaan geeft zelf commentaar op dit debat in de zesde Nederlandstalige druk van zijn boek. Abram de Swaan, *Zorg en de staat. Welzijn, onderwijs en gezondheidszorg in Europa en de Verenigde Staten in de nieuwe tijd.* (Amsterdam 2004) 8-11. Een samenvatting van zijn betoog is te vinden op de pagina's 225-230. Zie ook: C.J.M. Schuyt, *Op zoek naar het hart van de verzorgingsstaat* (Leiden 1991) 111-133.

- 16 De Swaan, *Zorg en de staat* 221; Marcel Hoogenboom, *Standenstrijd en zekerheid. Een geschiedenis van oude orde en sociale zorg in Nederland* (Amsterdam 2003) 20.
- 17 Schuyt, *Hart van de verzorgingsstaat* 107, 124.
- 18 Arno Korsten en Rob Hoppe, 'Van beleidswetenschap naar kennissamenleving. Voortgang, vooruitgang en achteruitgang in de beleidswetenschap', in: *Beleids-wetenschap* 4 (2006) 34-72, aldaar 54; Nico Nelissen, Peter de Goede en Mark van Twist, *Oog voor openbaar bestuur. Een beknopte geschiedenis van de bestuurskunde* (Den Haag 2004) 264-266.
- 19 Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, *De verzorgingsstaat herwogen. Over verzorgen, verzekeren, verheffen en verbinden* (Amsterdam 2006) 24.
- 20 WRR, *Verzorgingsstaat herwogen* 25.
- 21 Roebroek en Hertogh, *Beschavende invloed des tijds* 12
- 22 Dirk Jan Wolfram, *Vrij van wat neerdrukt en beklemmt. Staat, gemeenschap, sociale politiek, 1870-1918* (Amsterdam 2003); Hoogenboom, *Standenstrijd en zekerheid*.
- 23 K.P. Companje (red.), *Tussen volksverzekering en vrije markt. Verzekering van zorg op het snijvlak van sociale verzekering en gezondheidszorg 1880-2006* (Amsterdam 2008).
- 24 Roebroek en Hertogh, *Beschavende invloed des tijds* 7.
- 25 Marco van Leeuwen toonde de geschiedenis van de armenzorg vanuit een dergelijk perspectief. Marco H.D. van Leeuwen, 'Armenzorg en charitas ca. 1800-2000. Een historische erfenis', in: Ronald van der Bie en Pit Dehing (red.), *Nationaal goed. Feiten en cijfers over onze samenleving (ca.) 1800-1999* (Amsterdam 1999) 159-176.
- 26 WRR, *Verzorgingsstaat herwogen* 43.
- 27 Piet de Rooy en Henk te Velde, *Met Kok over veranderend Nederland* (Amsterdam 2005) 63. Over deze benadering: Remieg Aerts, Janny de Jong en Henk te Velde (red.), *Het persoonlijke is politiek. Egodocumenten en politieke cultuur* (Hilversum 2002) 7.
- 28 Joop Roebroek en Mirjam Hertogh wijzen in *De beschavende invloed des tijds* op de noodzaak voor onderzoekers die een internationale vergelijking uitvoeren om aan de oppervlakte te blijven en sterk te generaliseren. Ook zij zagen er daarom van af. Roebroek en Hertogh, *Beschavende invloed des tijds* 17-18.
- 29 *Rapport van de Adviescommissie voor te treffen voorzieningen ten behoeve van studenten* (Den Haag 1956) 173-177; *Handelingen TK 1971-1972* bijlagen 11559 2. Studiefinanciering. Lasten voor gemeenschap en student. Rapport commissie studiefinanciering wetenschappelijk onderwijs (commissie-Andriessen) 72-75; Aart C. Liefbroer en Jimena Puy, *De transitie naar volwassenheid en de rol van het overheidsbeleid. Een vergelijking van institutionele arrangementen in Nederland, Zweden, Groot-Brittannië en Spanje*, WRR webpublicatie nr. 11 (Den Haag 2005) 72-81; Centre for Higher Education Policy Studies, *International experiences with student financing. Tuition fees and student financial support in perspective* (z.p. 2013).

Noten hoofdstuk 1

- 1 Organiek Besluit 2 augustus 1815 nr. 14, art. 214.
- 2 Organiek Besluit 2 augustus 1815 nr. 14, art. 214, 215, 216.
- 3 P.A.J. Caljé, *Student, universiteit en samenleving. De Groningse universiteit in de negentiende eeuw* (Hilversum 2009) 334.
- 4 Caljé, *Groningse universiteit* 319; Piet de Rooy, *Republiek van rivaliteiten. Nederland sinds 1813* (Amsterdam 2005) 29-33.
- 5 Jacob van Lennep geciteerd bij: Jeroen Koch, *Koning Willem I 1772-1843* (Amsterdam 2013) 347-349.
- 6 Reina van Ditzhuyzen, *Onderwijs als opdracht. Leven en werk van de eerste vijftien ministers belast met het onderwijs in de periode 1798-1830* (Den Haag 1977) 78.
- 7 Nelleke Bakker, Jan Noordman en Marjoke Rietveld-van Wingerden, *Vijf eeuwen opvoeden in Nederland. Idee en praktijk 1500-2000* (Assen 2010) 566-567; Organiek Besluit 2 augustus 1815, art. 1.
- 8 Bakker e.a., *Vijf eeuwen opvoeden* 566-567; Willem Otterspeer, *De wiekslag van hun geest. De Leidse universiteit in de negentiende eeuw* (z.p. 1992) 431-432.
- 9 Kossmann, E.H., *De Lage Landen 1780-1940. Anderhalve eeuw Nederland en België* (Amsterdam 1976) 65-69; Remieg Aerts, 'Een staat in verbouwing. Van republiek naar constitutioneel koninkrijk, 1780-1848', in: Remieg Aerts e.a., *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-1990* (Nijmegen 2010) 11-95, aldaar 71.
- 10 N.C.F. van Sas, *De metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit, 1750-1900* (Amsterdam 2004) 416-417.
- 11 Koch, *Koning Willem I* 56.
- 12 *Staatsblad 1813-1814*, geciteerd bij: B.J.L. de Geer van Jutphaas, 'De regeling van het hooger onderwijs in Nederland in 1814', in: *Nieuwe bijdragen tot regsgeleerdheid en wetgeving XIX* (1869) 212-272, aldaar 216.
- 13 Otterspeer, *Groepsportret* 26, 220.
- 14 M. Groen, *Het wetenschappelijk onderwijs in Nederland van 1815 tot 1980: een onderwijskundig overzicht. Dl. 1: Wetgeving, civiel effect, godgeleerdheid, rechtsgeleerdheid, indologie, geneeskunde* (Eindhoven 1987) 158.
- 15 Rapport commissie-Verbeek 1801, in: *Dagverhaal der handelingen van het vertegenwoordigend lichaam des Bataafschen volks, twaalfde deel* (Den Haag 1801) 121-125.
- 16 Leids curator geciteerd bij: Willem Otterspeer, *Groepsportret* 89.
- 17 Van Sas, *metamorfose* 366.
- 18 *Dagverhaal der handelingen twaalfde deel* 121-125.
- 19 *Dagverhaal der handelingen twaalfde deel* 121-125.
- 20 *Dagverhaal der handelingen twaalfde deel* 315-319.
- 21 Otterspeer, *Groepsportret* 221-222.

- 22 Nota H. d'Escury van Heinenoord, 16 oktober 1828 in: *Rapport der commissie, bijeengeroepen door Koninklijk Besluit van 13 april 1828, no. 100, ter raadpleging over sommige punten betreffende het hooger onderwijs* (Den Haag 1830) 380-382.
- 23 Nationaal Archief (NA), Den Haag, Binnenlandse Zaken 1813-1864, nummer toegang 2.04.01, inventarisnummer 3985. *Het rapport van de commissie-Van der Duyn van Maasdam bevindt zich abusievelijk in het dossier Hoger onderwijs in de Zuidelijke Provinciën I. Met dank aan J. Roelevink voor haar succesvolle speurwerk.*
- 24 Ibid.
- 25 Otterspeer, *Groepsportret* 26; Joseph C.M. Wachelder, *Universiteit tussen vorming en wetenschap. De modernisering van de Nederlandse universiteiten in de negentiende eeuw* (Hilversum 1992) 46. Wachelder noemt de commissie zelfs 'Commissie-Kemper'.
- 26 Joan Melchior Kemper, 'Aanspraak en gezangen, bij gelegenheid van het openbaar examen der stads armenscholen te Amsterdam, den 22en Maart 1808', in: J. de Bosch Kemper (red.), *Verhandelingen, redevoeringen en staatkundige geschriften van jhr. Joan Melchior Kemper*, eerste deel (Amsterdam 1835) 299-315, aldaar 308.
- 27 De Geer van Jutphaas, 'Regeling hooger onderwijs 1814', 247; J.J. Kloek en W.W. Mijnhardt, *1800. Blauwdrukken voor een samenleving* (Den Haag 2001) 280.
- 28 De Geer van Jutphaas, 'Regeling hooger onderwijs 1814', 248, 267.
- 29 A. van der Does de Willebois, *Studiebeurzen. Beurzenstichtingen voor de stad en voormalige meijerij van 's-Hertogenbosch*, deel 1 (Den Bosch 1904) 36.
- 30 Organiek Besluit 2 augustus 1815 no. 14, art. 223, 224, 225, 226.
- 31 Organiek Besluit 2 augustus 1815 no. 14, art. 205.
- 32 Organiek Besluit 2 augustus 1815 no. 14, art. 217, 219, 220, 221, 222; Jan Drentje, *Thorbecke. Een filosoof in de politiek* (Amsterdam 2004) 29, 45.
- 33 Koos Wingelaar, 'Rijksbursalen aan de universiteit van Utrecht 1815-1843', in: *Oud-Utrecht* 69 (1996) 100-106, aldaar 101. Een voorbeeld van een door Altheer uitgegeven werk van een Utrechts hoogleraar is Philip Willem van Heusde, *Brieven over den aard en strekking van hooger onderwijs* (Utrecht 1829)
- 34 Otterspeer, *Groepsportret* 77; Parlementair Documentatiecentrum, Universiteit Leiden, http://www.parlement.com/id/vgo9lld294z5/w_wintgens. Geraadpleegd op 20 augustus 2013; Hooykaas, G.J., *De briefwisseling van J.R. Thorbecke. Deel II, 1833-1836*. Rijks Geschiedkundige Publicatiën, kleine serie nr. 47 (Den Haag 1979) 400. Van Assen aan Thorbecke, 16 januari 1836.
- 35 Caljé, *Groningse universiteit* 335-336; De Rooy, *Republiek van rivaliteiten* 30; Otterspeer, *Groepsportret* 77.
- 36 Kossmann, *Lage Landen* 69-70, 77. De termen 'Belgen' en 'Belgische landen' waren ook toen al gangbaar ter aanduiding van de Zuidelijke Nederlanden en hun inwoners.
- 37 S. Vissering, 'Hooger Onderwijs', in: *De Gids* 31 (1867) 3, 181-210, aldaar 181; Roelevink, *Gedicteerd verleden* 74.

- 38 J. Roelevink, "Eenen eik, die hondert jaren behoefde, om groot te worden". Koning Willem I en de Universiteiten van het Verenigd Koninkrijk', in: C. A. Tamse en E. Witte (red.), *Staats- en natievorming in Willem I's koninkrijk (1815-1830)* (Brussel 1992) 286-309, aldaar 294, 299; Organiek Besluit 2 augustus 1815 no. 14, art. 269.
- 39 NA, BiZa, 1813-1864, 2.04.01, inv.nr. 3985. Rapport De la Hamaide.
- 40 Beatrijs Borghgraef-van der Schueren, 'De universiteiten in de zuidelijke provincies onder koning Willem I', in: *Mededelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België* 35 (1973); *Nederlandsche Staatscourant* 13 januari 1817; *Handelingen TK 1816-1817* Bijlagen xxvii. Verslag van den staat der hooge, middelbare en lagere scholen over 1816 310.
- 41 *Handelingen TK 1820-1821* Bijlagen xvii 2. Verslag van den staat der Hooge, Middelbare en Lagere Scholen over 1820 818.
- 42 Van Sas, *metamorfose* 416-417; Koch, *Koning Willem I* 310.
- 43 Schoolwet 1806, geciteerd bij: Jan Lenders, 'Van kind tot burger. Lager onderwijs en de vorming tot burgerschap in de negentiende eeuw', in: Nelleke Bakker, Rudolf Dekker en Angélique Janssens, *Tot burgerschap en deugd. Volksopvoeding in de negentiende eeuw* (Hilversum 2006) 11-34, aldaar 20.
- 44 J.P. de Valk, 'Landsvader en landspaus? Achtergronden van de visie op kerk en school bij koning Willem I (1815-1830)', in: Tamse en Witte, *Staats- en natievorming* 76-97, aldaar 88, 90-91; Van Sas, *metamorfose* 416-417.
- 45 Bakker e.a., *Vijf eeuwen opvoeden* 549-550.
- 46 C.R.A. van Bommel geciteerd bij: De Valk, 'Landsvader en landspaus?' 96. 'Celui qui est maître de l'instruction, est maître de l'homme tout entier'.
- 47 Kossmann, *Lage Landen* 69-70; Aerts, 'Een staat in verbouwing' 72-73; De Valk, 'Landsvader en landspaus?' 85.
- 48 Aerts, 'Een staat in verbouwing' 69; De Valk, 'Landsvader en landspaus?' 92. Een patriots geschrift waar de analogie duidelijk in naar voren komt is J.H. Swidens, *Vaderlandsch A-B boek voor de Nederlandsche jeugd* (Amsterdam 1781) viii.
- 49 Kloek en Mijnhardt, 1800, 129; Van Sas, *Metamorfose* 54; Bakker e.a., *Vijf eeuwen opvoeden* 38.
- 50 H.T. Colenbrander (red.), *Gedenkschriften van Anton Reinhardt Falck*. Rijks Geschiedkundige Publicatiën, kleine serie nr. 13 (Den Haag 1913) 211.
- 51 De Rooy, *Republiek* 22.
- 52 De Valk, 'Landsvader en landspaus?' 85-86; Kossmann, *Lage Landen* 81.
- 53 Colenbrander (red.), *Gedenkschriften van Falck* 222. Veel staatslieden hadden hierover een andere opvatting dan academici. Professoren stelden de bevordering van de wetenschappen op de voorgrond. Zie voor hun opvatting: Joseph C.M. Wachelder, *Universiteit tussen vorming en opleiding. De modernisering van de Nederlandse universiteiten in de negentiende eeuw* (Hilversum 1992)
- 54 Organiek Besluit 2 augustus 1815 no.14, art. 16, 17, 18, 116, 120, 121, 123.

- 55 Willem Otterspeer, 'Professionalisering in Nederland in de negentiende eeuw. Een vergelijkend perspectief' in: Bart van der Boom en Femme Gaastra (red.), *Kerk, cultuur en koloniën. Opstellen over Nederland rond 1900* (z.p. 2005) 78-96, aldaar 88-91; Bakker e.a., *Vijf eeuwen opvoeden* 566-567; Otterspeer, *Wiekslag* 431-432.
- 56 Organiek Besluit 2 augustus 1815 no.14, art. 127.
- 57 De Geer van Jutphaas, 'Regeling hooger onderwijs 1814' 250.
- 58 De Geer van Jutphaas, 'Regeling hooger onderwijs 1814' 228.
- 59 Colenbrander (red.), *Gedenkschriften van Falck* 215.
- 60 W.T.M. Frijhoff e.a., *Tempel van hovaardij. Zes eeuwen Stedelijk Gymnasium Haarlem* (Haarlem 1990) 33.
- 61 De Geer van Jutphaas, 'Regeling hooger onderwijs 1814' 249; Groen, *Wetenschappelijk onderwijs* II 120.
- 62 Otterspeer, *Wiekslag* 420.
- 63 Bakker e.a., *Vijf eeuwen opvoeden* 566-567; Otterspeer, *Wiekslag* 431-432.
- 64 Kloek en Mijnhardt, *1800*, 436.
- 65 Guy Janssens en Kris Steyaert, *Het onderwijs van het Nederlands in de Waalse provincies en Luxemburg onder koning Willem I (1814-1830). Niets meer dan een boon in een brouwketel?* (Brussel 2008) 44.
- 66 Otterspeer, *Wiekslag* 209-211.
- 67 Philip Willem van Heusde, *Brieven over den aard en strekking van hooger onderwijs* (Utrecht 1829) voorwoord.
- 68 De eerste titel is van G.J. Meijer, hoogleraar te Leuven (1822); de andere twee zijn van J.M. Schrant, hoogleraar te Gent (1834, 1815). Zie ook: Janssens en Steyaert, *Het onderwijs van het Nederlands* 100-102.
- 69 H.T. Colenbrander, *Gedenkstukken der Algemeene Geschiedenis van Nederland van 1795 tot 1840* deel 8, band 2. Rijks Geschiedkundige Publicatiën (Den Haag 1906) 319. Kinker aan Falck, 2 juli 1822.
- 70 Colenbrander, *Gedenkstukken* deel 8, band 2, 319. Kinker aan Falck, 2 juli 1822.
- 71 Colenbrander, *Gedenkstukken* deel 8, band 2, 288. Kinker aan Falck, 18 december 1821. Zie ook: Janssens en Steyaert, *Het onderwijs van het Nederlands* 184-185.
- 72 Borghgraef-van der Schueren, 'De universiteiten in de zuidelijke provincies' 17; Universiteit Leuven, *De universiteit te Leuven 1425-1975* (Leuven 1975) 203-204.
- 73 Schoolwet 1806, geciteerd bij: Lenders, 'Van kind tot burger' 20.
- 74 Jan de Nooij, *Eenheid en vrijheid in het nationale onderwijs onder koning Willem I* (Utrecht 1939) 35-38.
- 75 Janssens en Steyaert, *Het onderwijs van het Nederlands* 71-74; Colenbrander, *Gedenkstukken* deel 8, band 3, 224. Nota van denkbeelden ter verbetering van den staat van het lager schoolwezen in de Zuidelijke provinciën. Van den Ende aan Repelaer, 9 jan. 1816.
- 76 Janssens en Steyaert, *Het onderwijs van het Nederlands* 85, 104.

- 77 Dolly Verhoeven, *Ter vorming van verstand en hart. Lager onderwijs in oostelijk Noord-Brabant ca. 1770-1920* (Hilversum 1994) 135.
- 78 Colenbrander, *Gedenkstukken* deel 7, 851. A. van den Ende aan Van Maanen, 1 mei 1815.
- 79 Colenbrander, *Gedenkstukken* deel 8, band 3, 232. Repelaer aan den Koning, 17 sept. 1817.
- 80 Colenbrander, *Gedenkstukken* deel 8, band 3, 224 en De Nooij, *Eenheid en vrijheid* 48.
- 81 Bakker e.a., *Vijf eeuwen opvoeden* 554, 559; Koninklijk Besluit 31 mei 1816 en 29 juli 1817.
- 82 R. Turksma, *De geschiedenis van de opleiding tot onderwijzer in Nederland aan de openbare, protestants-christelijke en bijzonder-neutrale instellingen* (Groningen 1961) 47.
- 83 Koninklijk Besluit 8 augustus 1826. 1e en 2e klasse 25 x f 170,- met behoud van douceurs; 3e klasse 6 x f 50,- met verlies van douceurs en 4e klasse 5 x f 170 in plaats van de douceurs.
- 84 Koninklijk Besluit 29 juli 1817.
- 85 Siegfried Stokman, *De religieuzen en de onderwijspolitiek der regeering in het Vereenigd Koninkrijk der Nederlanden (1814-1830)* (Den Haag 1935) 130.
- 86 Stokman, *Religieuzen en onderwijspolitiek* 37.
- 87 P. Boekholt e.a., *Tweehonderd jaar onderwijs en de zorg van de staat. Jaarboek voor de geschiedenis van opvoeding en onderwijs* (z.p. 2002) 298-301.
- 88 Boekholt e.a., *Tweehonderd jaar onderwijs* 298-301; Turksma, *Opleiding tot onderwijzer* 52; Koninklijk Besluit 9 juli 1827.
- 89 *Nieuwe bijdragen ter bevordering van het onderwijs en de opvoeding, voornamelijk met betrekking tot de lagere scholen in de Vereenigde Nederlanden in den jare 1850*, 507-508.
- 90 Koninklijk Besluit 31 mei 1816; 29 juli 1817; 8 september 1823; 3 juli 1824; 9 juli 1827.
- 91 Janssens en Steyaert, *Het onderwijs van het Nederlands* 104.
- 92 *Journal de la Province de Limbourg*, 3 maart 1824.
- 93 Turksma, *Opleiding tot onderwijzer* 47.
- 94 *Nieuwe Bijdragen* 1823, 1026.
- 95 Roel Pots, *Cultuur, koningen en democraten. Overheid & cultuur in Nederland* (Nijmegen 2000) 81-83.
- 96 Koninklijk Besluit 13 april 1817; *Verslag nopens den staat van de hooge, middelbare en lagere scholen in het Koninkrijk der Nederlanden* 1817
- 97 Peter Baggen, *Vorming door wetenschap. Universitair onderwijs in Nederland 1815-1960* (Delft 1998) 88.
- 98 Pots, *Cultuur, koningen en democraten* 66-67.
- 99 NA BiZa 1814-1864, 2.04.01, inv.nr. 4038, subsidie aan kunstenaars. Secretaris van staat aan commissaris-generaal van okw, 18 september 1818.

- 100 NA BiZa 1814-1864, 2.04.01, inv.nr. 4038, subsidie aan kunstenaars. Röell aan E. Jelles Eelkama, 20 februari 1818; *ibid.*, J.G. Egner aan de koning, 3 maart 1816.
- 101 Pots, *Cultuur, koningen en democraten* 81.
- 102 ‘Gesprek van Röell met den Koning, 27 December 1826’, in: C. Gerretson, ‘Gesprekken met den koning 1826-1839’, in: *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap* 57 (1936) 110-226, aldaar 131-132; Van den Berg en Vis, *Eerste honderdvijftig jaar* 245; Koch, *Willem I* 418-430.
- 103 ‘Opstel des Konings, Juli 1827’, in: Colenbrander, *Gedenkstukken* deel 9, band 2, 319-324.
- 104 *Handelingen TK 1826-1827* Bijlagen XXI 2. Verslag van den staat der Hooge-, Middelbare- en Lagere scholen over 1825 525.
- 105 Zie voor voorbeelden: Hugh McLeod, ‘Kerk en staat in West-Europa sinds 1789’, in: J. de Bruijn e.a. (red.), *Geen heersende kerk, geen heersende staat. De verhouding tussen kerken en staat 1796-1996* (Zoetermeer 1996) 9-28; Kossmann, *Lage Landen* 83.
- 106 NA, BiZa 1813-1864, 2.04.01, inv.nr. 3985.
- 107 A.J. Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk vanaf 1795. Geschiedenis, theologische ontwikkelingen en de verhouding tot haar zusterkerken in de negentiende en twintigste eeuw* (Kampen 2004) 27-30.
- 108 NA, BiZa 1813-1864, 2.04.01, inv.nr. 3985.
- 109 Algemeen reglement, geciteerd bij: Rasker, *Hervormde Kerk* 29.
- 110 Aart de Groot, ‘Sociocultureel en godsdienstig leven in de Noordelijke Nederlanden 1813-circa 1840’, in: *AGN* deel 11 84-106, aldaar 90.
- 111 David Bos, *In dienst van het koninkrijk. Beroepsontwikkeling van hervormde predikanten in negentiende-eeuws Nederland* (Amsterdam 1999) 133; Organiek Besluit 1815 art. 59 en *Handelingen TK 1829-1830*, Staatsbegroting voor 1830 en tienjarige aanvangende met 1830, 199.
- 112 Organiek Besluit 1815, art. 83.
- 113 Bos, *Hervormde predikanten* 206-207.
- 114 David J. Bos, “Dienaren des Woords”. Godgeleerden in de negentiende eeuwse Nederlandse letterkunde’, in: *De Negentiende Eeuw* 21 (1997) 153-182, aldaar 157-158; De Rooy, *Republiek* 28.
- 115 Otterspeer, *Groepsportret* 177.
- 116 Rasker, *Hervormde Kerk* 20, 29.
- 117 Otterspeer, *Groepsportret* 177; Groen, *Wetenschappelijk onderwijs I* 33; Koninklijk Besluit 15 november 1820.
- 118 Otterspeer, *Wiekslag* 430 en A. de Groot, ‘Geschiedenis van de Faculteit der godgeleerdheid aan de Utrechtse universiteit’, in: Aart de Groot en Otto J. de Jong (red.), *Vier eeuwen theologie in Utrecht* (Zoetermeer 2001) 10-99, aldaar 44.
- 119 W. Moll, ‘Levensberigt van Abram Pieter van Groningen’, in: *Handelingen en Me-*

- dedeelingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden over het jaar 1864* (Leiden 1864) 141-159, aldaar 143.
- 120 Otterspeer, *Wiekslag* 301.
- 121 C. Gerretson en A. Goslinga, *Groen van Prinsterer. Schriftelijke nalatenschap. Tweede deel. Briefwisseling eerste deel, 1808-1833* (Den Haag 1925) 677-678. C.J. van Assen aan Groen, 16 juni 1833.
- 122 Zie: Bos, 'Dienaren des Woords' 153-182.
- 123 P.Th.F.M. Boekholt en E.P. de Booy, *Geschiedenis van de school in Nederland vanaf de middeleeuwen tot aan de huidige tijd* (Assen/Maastricht 1987) 15; Colenbrander, *Gedenkstukken* deel 9, band 2, 18. De Mey aan Van Gobbelschroy, 3 september 1825.
- 124 Van der Does de Willebois, *Studiebeurzen* 3-17.
- 125 *Handboekje voor de zaken der Roomsche Katholieke eeredienst* 1 (1847) 180-181.
- 126 *Handelingen TK 1816*, Bijlage XXI 2A, Begrooting van 's Rijks uitgaven en inkomsten over 1816, 122; *ibid.* 1824, Bijlage XIV, Staatsbegrooting voor 1825, 68-71.
- 127 Koninklijk Besluit 26 december 1818; 8 mei 1814.
- 128 *Handelingen TK 1820-1821* Bijlagen XVII 2. Verslag van den staat der Hooge, Middellbare en Lagere Scholen over 1820 820.
- 129 NA BiZa 1813-1864, 2.04.01 inv.nr. 4981 Vicariën en beurzen. De Mey van Streefkerk aan Van Doorn van Westcapelle, 18 juli 1834.
- 130 Koninklijk Besluit 26 december 1818; 8 mei 1814.
- 131 NA BiZa 1813-1864, 2.04.01, inv.nr. 4981. Vicariën en beurzen; *Handboekje RK eeredienst* 2 (1848) 62-63.
- 132 Koninklijk Besluit 8 mei 1814.
- 133 *Handelingen TK 1820-1821* Bijlagen XVII 2. Verslag van den staat der Hooge, Middellbare en Lagere Scholen over 1820 819.
- 134 Colenbrander, *Gedenkstukken* deel 8, band 2, 620. Van Ghert aan Van Maanen, 21 januari 1824; Stokman, *Religieuzen en de onderwijspolitiek* 25.
- 135 Colenbrander, *Gedenkstukken* deel 8, band 3, 172. Falck aan Goubau, 6 oktober 1823.
- 136 Colenbrander, *Gedenkstukken* deel 8, band 3, 177. Goubau aan Falck, 28 oktober 1823
- 137 Colenbrander, *Gedenkstukken* deel 8, band 3, 177. Goubau aan Falck, 28 oktober 1823.
- 138 Colenbrander, *Gedenkstukken* deel 8, band 3, 161. Voorstel van Falck, 25 november 1821.
- 139 Colenbrander, *Gedenkstukken* deel 8, band 3, 140. Goubau aan den Koning, 20 april 1820.
- 140 NA, Verzameling Van Maanen (aanwinst 1900) no. 122, geciteerd bij: P. Albers, *Geschiedenis van het herstel der hiërarchie in de Nederlanden*. Eerste deel (Nijmegen 1903) 62.

- 141 Albers, *Hiërarchie* 68.
- 142 Albers, *Hiërarchie* 106.
- 143 De Nooij, *Eenheid en vrijheid* 73-74.
- 144 Albers, *Hiërarchie* 112.
- 145 Colenbrander, *Gedenkstukken* deel 9, band 2, 23-24. Van Gobbelschroy aan Van Ewijck, 6 sept. 1825.
- 146 *Nederlandsche Staatscourant* 10 september 1825.
- 147 Colenbrander, *Gedenkstukken* deel 9, band 2, 55. Van der Duyn aan Van Gobbelschroy, 4 nov. 1825.
- 148 Colenbrander, *Gedenkstukken* deel 9, band 2, 51. Schuermans aan Van Maanen, 25 oktober 1825. Daarin opgenomen het volledige artikel uit *L'Etoile*, 24 oktober 1825. En: C.A.J.M. Terlinden, *Guillaume 1er. Roi des Pays-Bas et l'Eglise catholique en Belgique (1814-1830)* I (Brussel 1906) 460.
- 149 Roelants aan Van Gobbelschroy, 21 augustus 1827. Opgenomen in: De Nooij, *Eenheid en vrijheid* 177-179. Sommige van deze 265 leerlingen verlieten het *Collegium* reeds voor zij een beurs konden ontvangen. Bleven over 239 bursalen. 220 van hen ontvingen bij aparte besluiten f200,-, 1 kreeg f175,-, 13 kregen f150,- en 5 f100,-.
- 150 Colenbrander, *Gedenkstukken* deel 9, band 2, 339. De Mey aan Van Gobbelschroy, 22 oktober 1827.
- 151 *Nederlandsche Staatscourant* 29 juni 1829. arcering van de auteur.
- 152 *Noord-Brabander* 4 juli 1829.
- 153 Albers, *Hiërarchie* 306-307.
- 154 Colenbrander, *Gedenkstukken* deel 9, band 2, 50 en Albers, *Hiërarchie* 144-145.
- 155 *Handboekje RK eeredienst* 2 (1848) 61-65; Koninklijk Besluit 17 februari 1838.
- 156 Koch, *Koning Willem I* 401.
- 157 J.M.G. van der Poel, 'Landbouw in de noordelijke Nederlanden 1770-1840', in: *AGN* deel 10 159-182, aldaar 164-165.
- 158 Colenbrander, *Gedenkschriften Falck*, 228.
- 159 H. Schornagel, 'De Rijks-Veeartsenijschool van 1821 tot 1851', in: H.M. Kroon, W.J. Paimans en J.E.W. Ihle (red.), *Een eeuw veeartsenijkundig onderwijs. 's Rijks-Veeartsenijschool, Veeartsenijkundige Hoogeschool 1821-1921* (Utrecht/Amsterdam 1921) 76-85.
- 160 Dichteragronoom A.C.W. Staring van den Wildenborch geciteerd bij: C. Offringa, *Van Gildestein naar Uithof. 150 jaar diergeneeskundig onderwijs in Utrecht. Deel I (1821-1925)* (Utrecht 1971) 44.
- 161 Baggen, *Vorming door wetenschap* 87-88.
- 162 Baggen, *Vorming door wetenschap* 87-88.
- 163 Janssens en Steyaert, *Het onderwijs van het Nederlands* 89; Koninklijk Besluit 9 januari 1817.
- 164 Koninklijk Besluit 13 mei 1825 geciteerd bij: Baggen, *Vorming door wetenschap* 93.
- 165 Koninklijk Besluit 13 mei 1825 geciteerd bij: Otterspeer, *Wiekslag* 101.

- 166 Borghgraef-van der Schueren, 'De universiteiten in de zuidelijke provincies', 17 en Universiteit Leuven, *De universiteit te Leuven 1425-1975* (Leuven 1975) 203-204.
- 167 Baggen, *Vorming door wetenschap* 94.
- 168 J.C.H. Blom en E. Lamberts (red.), *Geschiedenis van de Nederlanden* (Baarn 2003) 250.

Noten hoofdstuk 2

- 1 Hartmut Titzte, *Der Akademikerzyklus. Historische Untersuchungen über die Wiederkehr von Überfüllung und Mangel in akademischen Karrieren* (Göttingen 1990) 110-125, 300-304. Zie ook: Fritz Ringer, 'Admission', in: Rüegg, *History of the university III* 233-267, aldaar 254.
- 2 G. Jensma en H. de Vries, *Veranderingen in het hoger onderwijs in Nederland tussen 1815 en 1940* (Hilversum 1997) 172, 185; *Handelingen TK* 11 december 1835, 86.
- 3 Jensma en De Vries, *Veranderingen* 185.
- 4 *Verslag hooge, middelbare en lagere scholen 1829* 348 geciteerd bij: Jensma en De Vries, *Veranderingen* 181.
- 5 Jan de Vries, *Na het studenten-leven* (Amsterdam 1847) 17 geciteerd bij: Otterspeer, *Wiekslag* 435.
- 6 *Dagblad van 's Gravenhage* 28 mei 1828.
- 7 *Dagblad van 's Gravenhage* 28 mei 1828.
- 8 Matthijs Siegenbeek, *Iets over hoogeschoolen, de onderwijzers en het onderwijs op dezelfde* (Leiden 1828) 62. Philip Willem van Heusde, *Brieven over den aard en strekking van hooger onderwijs* (Utrecht 1829) 85-89; H.W. Tydeman, *Consideratien van Prof. H.W. Tydeman, te Leiden, over de Punten van overweging betrekkelijk het Academisch Onderwijs* (Leiden 1828) 33.
- 9 Jan de Schreeuwer (pseud. B.H. Lulofs), *Gedachten van Jan de Schreeuwer over het hooger onderwijs (eene kleine bijdrage en weerklank tot en op het veelvuldig geschrijf over dat onderwerp in de nieuwspapieren van onzen tegenwoordigen tijd)* (Groningen 1828) 29-30.
- 10 NA BiZa 1814-1864 inv.nr. 4983, commissie voor het hoger onderwijs.
- 11 Groen, *wetenschappelijk onderwijs* 173
- 12 Willem Frederik Röell, *Rapport der commissie, bijeengeroepen door Koninklijk Besluit van 13 April 1828, no. 100, ter raadpleging over sommige punten betreffende het hooger onderwijs* (Den Haag 1830) 245.
- 13 Hendrik Collot d'Escury van Heinenoord, *Nota* in: Röell, *Rapport der commissie* 380-382.
- 14 J.R. Thorbecke, *Bedenkingen over de hoogeschoolen en het academisch onderwijs van de letterkundige faculteit aan de Universiteit te Gent* (Gent 1828) 50-52.

- 15 *Arnhemsche Courant* 5 augustus 1828.
- 16 NA BiZa 1814-1864 inv.nr. 4983, commissie voor het hoger onderwijs. Deze ideeën waren afkomstig van de professoren Kluyskens en Wambeke te Gent. Zie ook: Fritz Ringer, 'Admission', in: Rüegg, *History of the university III* 233-267, aldaar 251.
- 17 Koninklijke aanspraak ter opening van de zittingen der Staten-Generaal op 18 oktober 1830, geciteerd bij: J. de Bosch Kemper, *Geschiedenis van Nederland na 1830. Met aanteekeningen en onuitgegeven stukken*. Eerste deel (Amsterdam 1873) 71.
- 18 *Handelingen TK 1830-1831*, Bijlagen XIV 17. Staatsbegroting voor 1831 (specificatie der sommen, tot afschrijving op de gewone begroting voorgedragen) 225-226.
- 19 *Handelingen TK 1867-1868*, Bijlagen. Staatsbegroting voor het dienstjaar 1868 369.
- 20 Kossmann, *Lage Landen* 110-113; De Bosch Kemper, *Nederland na 1830* 101, 286; Jeroen van Zanten, *Schielijk, winzucht, zwaarhoofd en bedaard. Politieke discussie en oppositievorming 1813-1840* (Amsterdam 2004) 328-329.
- 21 *Handelingen TK* 11 december 1835 96; *Handelingen TK 1835* Staatsbegroting voor 1836 en andere financiële onderwerpen van wet 146.
- 22 *Handelingen TK 1831-1832* Bijlagen IV A 3. Staatsbegroting voor 1832 en andere financiële onderwerpen van wet 43.
- 23 *Handelingen TK* 11 december 1835, 86.
- 24 *Handelingen TK* 11 december 1835, 86.
- 25 Anoniem, 'Boekbeschouwing', in: *Vaderlandsche letteroefeningen I* (1835) 361-404, aldaar 366.
- 26 Titze, *Akademikerzyklus* 220-228; Jensma en De Vries, *Veranderingen* 167, 172.
- 27 *Algemeen Handelsblad* 20 november 1838 geciteerd bij: Otterspeer, *Groepsportret* 179.
- 28 *Arnhemsche Courant* 21 juni 1828.
- 29 *Arnhemsche Courant* 28 september 1841.
- 30 Siegenbeek, *Iets over hoogeschole* 62; Van Heusde, *Aard en strekking* 83-86.
- 31 *Handelingen TK* 11 december 1835, 86; *Handelingen TK 1835* Staatsbegroting voor 1836 en andere financiële onderwerpen van wet 146, 163.
- 32 *Handelingen TK* 11 december 1835, 86.
- 33 *Verslag nopens den staat van de hooge, middelbare en lagere scholen in het Koninkrijk der Nederlanden* 1836 (Den Haag 1838) 5. Collot d'Escury was tevens Kamerlid, en in die hoedanigheid deelnemer aan de oppositie tegen het financieel beleid. Dit kan zijn omslag verklaren.
- 34 Het eindrapport van de staatscommissie ingesteld bij Koninklijk Besluit van 15 juni 1836, geciteerd bij: P.F. Hubrecht, *De onderwijswetten in Nederland en hare uitvoering. Administratieve verhandeling van alles wat daarop betrekking heeft uitgegeven met magtiging van Zijne excellentie den Minister van Binnenlandsche Zaken* afd. A deel 2 (Den Haag 1881) 228.
- 35 Met deze redenering billijkte een commissie van 1849 de bezuiniging van 1836.

- Daniël Jacob van Ewijck van Oostbroek en de Bilt, *Ontwerp van wet op het hooger onderwijs, met bijgevoegd rapport en memorie van toelichting, aan den Koning ingediend door de staats-commissie, benoemd bij Koninklijk Besluit van 15 Januarij 1849* (*Staatsblad no. 3*) (Den Haag 1849) 15.
- 36 Koninklijk Besluit 13 oktober 1836.
- 37 Koninklijk Besluit 13 oktober 1836.
- 38 Hooykaas, *Briefwisseling Thorbecke deel III 1836-1840*. Rijks Geschiedkundige Publicatiën. Kleine serie 64 (Den Haag 1988) 11. Thorbecke aan Van Assen, 10 november 1836; Hooykaas, *Briefwisseling Thorbecke deel II* 400. Van Assen aan Thorbecke, 16 januari 1836.
- 39 *Handelingen TK 1837* Bijlagen IV A 3. Staatsbegrooting voor 1836 en andere financiële onderwerpen van wet 61.
- 40 *Algemeen Handelsblad* 26 november 1836. Zie ook: *De Avondbode* 24 december 1838.
- 41 Jan Luiten van Zanden en Arthur van Riel, *Nederland 1780-1914. Staat, instituties en economische ontwikkeling* (z.p. 2000) 210-211; Siep Stuurman, *Wacht op onze daden. Het liberalisme en de vernieuwing van de Nederlandse staat* (Amsterdam 1992) 139; Joost Jonker, 'Geld- en bankwezen, 1815-1990', in: Ronald van der Bie en Pit Dehing (red.), *Nationaal goed. Feiten en cijfers over onze samenleving (ca.) 1800-1999* (Amsterdam 1999) 61-72, aldaar 63.
- 42 Aerts, 'Een staat in verbouwing' 90.
- 43 J.C. Boogman en C.A. Tamse, 'De politieke ontwikkeling in Nederland 1840-1874', in: *AGN* deel 12 (Bussum 1983) 305-398, aldaar 315; Stuurman, *Wacht op onze daden* 139.
- 44 H.B. Hoekstra e.a., *Goed besteed en niet zo zuinig ook. Inspectie der Rijksfinanciën 1921-1996* (Den Haag 1996) 15.
- 45 *Handelingen TK 1842*, A. Troonrede en adres van antwoord 1298; Parlementair Documentatiecentrum, Universiteit Leiden, http://www.parlement.com/id/vg09l-l7kqrzg/w_a_baron_schimmelpenninck_van_der_oye. Geraadpleegd op 24 juni 2013.
- 46 *Handelingen TK 1843*, xv. Staatsbegrooting voor 1844 en 1845 269-278.
- 47 Archief Universiteit Leiden, Archief curatoren 2. notulen 1842, bijlage 132; notulen 1843, bijlage 7.
- 48 Koninklijk Besluit 15 februari 1843.
- 49 *Handelingen TK 1843* x. Staatsbegrooting voor 1844 en 1845 370; *Handelingen TK 1852* Bijlagen. Staatsbegrooting voor het dienstjaar 1853 287.
- 50 Schornagel, 'Veeartsenijschool van 1821 tot 1851' 78.
- 51 *Algemeen Handelsblad* 30 maart 1843.
- 52 Archief Universiteit Leiden, Archief curatoren 2. notulen 1843, bijlage 94.
- 53 Wingelaar, 'Rijksbursalen' 105; Archief Universiteit Leiden, Archief curatoren 2. notulen 1843, bijlage 94.

- 54 Johan Huizinga, 'Eerste gedeelte: Geschiedenis der Universiteit gedurende de derde eeuw van haar bestaan', in: *Academia Groningana MDCXIV-MCMXIV* (Groningen 1914) 1-238, aldaar 133-134.
- 55 *Arnhemsche Courant* 7 februari 1850.
- 56 Turksma, *Opleiding tot onderwijzer* 91.
- 57 Stuurman, *Wacht op onze daden* 140-142, 148.
- 58 Drentje, *Thorbecke* 178; J.R. Thorbecke, *Bedenkingen aangaande het regt en den staat. Naar aanleiding van mr. J. Kinker's brieven over het natuurregt* (Amsterdam 1825) 27.
- 59 Thorbecke geciteerd bij: Drentje, *Thorbecke* 410.
- 60 Turksma, *Opleiding tot onderwijzer* 75-76; Drentje, *Thorbecke* 420.
- 61 Hooykaas, *Briefwisseling Thorbecke deel VI* 558. Aantekeningen, ongedateerd.
- 62 Thorbecke, *Bedenkingen over de hoogeschoolen* 51.
- 63 Drentje, *Thorbecke* 251.
- 64 Thorbecke, *Bedenkingen over de hoogeschoolen* 50-52; Hooykaas, *Briefwisseling Thorbecke deel III* 11.
- 65 *Handelingen van de Algemeene Synode der Nederlandsch Hervormde Kerk in den jare 1854* (Den Haag 1854) 57-59.
- 66 Van Ewijck, *Ontwerp wet hooger onderwijs* 1849 60-61.
- 67 Hooykaas, *Briefwisseling Thorbecke deel V* 1. Thorbecke aan curatoren van de Hoogeschool te Leiden, 23 oktober 1845.
- 68 R.H. van der Voort, *Overheidsbeleid en overheidsfinanciën in Nederland 1850-1913* (Amsterdam 1994) 108.
- 69 *Handelingen TK 1847-1848 LX* 4. Bepalingen omtrent den verderen verkoop van domeinen 622.
- 70 Jensma en De Vries, *Veranderingen* 170-171.
- 71 Henk te Velde, 'Van grondwet tot grondwet. Oefenen met parlement, partij en schaalvergroting 1848-1917', in: Aerts e.a., *Land van kleine gebaren* 97-175, aldaar 105-106; Dik van der Meulen, *Koning Willem III 1817-1890* (Amsterdam 2013) 276-277.
- 72 *Handelingen Synode 1850* 292-295; *ibid.*, 1851 229-232; *ibid.*, 1854 57-59.
- 73 Thorbecke aan de koning, geciteerd bij: Van der Meulen, *Koning Willem III* 261.
- 74 *Handelingen TK 1852* Bijlagen. Staatsbegroting voor het dienstjaar 1853 287.
- 75 *Handelingen TK 1867-1868* Bijlagen 17 3. Regeling van het hooger onderwijs, Memorie van Toelichting 133.
- 76 Adrien Telders, *Bijdrage tot eene geschiedenis van het bezit in de doode hand* (Utrecht 1868) 150.
- 77 *Handelingen TK 1861-1862* 14 december 1861, 479.
- 78 *Handelingen TK 1861-1862* Bijlagen II v. Staatsbegroting voor het dienstjaar 1862 189, 391.
- 79 *De Nederlandsche Spectator. Weekblad van den ouden heer Smits* 23 november 1861 375.

- 80 *Nieuwe Rotterdamsche Courant* 25 november 1861.
- 81 *Handelingen TK 1861-1862* 14 december 1861, 479.
- 82 *Handelingen TK 1861-1862* Bijlagen XCII Regeling van het middelbaar onderwijs 1065; *Ibid.* 1862-1863 Bijlagen VII Regeling van het geneeskundig Staatstoezicht 1173; *Ibid.* 1865-1866 Bijlagen 2 IX Staatsbegroting voor het dienstjaar 1866 652; *ibid.* 1868-1869 5 juli 1869 1654; *ibid.* 1883-1884 22 december 1883, 797
- 83 *Handelingen TK 1883-1884* 22 december 1883, 797
- 84 *Handelingen TK 1867-1868* Bijlagen. Regeling van het hooger onderwijs 2030.
- 85 Otterspeer, *Wiekslag* 408.
- 86 *Handelingen TK 1867-1868* Bijlagen. Regeling van het hooger onderwijs 133.
- 87 Otterspeer, *Groepsportret* 178.
- 88 B.J.L. de Geer van Jutfaas, *De Wet op het Hooger Onderwijs. Uit de gewisselde stukken en de gehouden beraadslagingen toegelicht* (Utrecht 1877) 202-203.
- 89 S. Vissering, *Onpersoonlijke amendementen op het Ontwerp van Wet tot regeling van het Hooger Onderwijs* (Leiden 1876) 39-40.
- 90 *Handelingen TK 1875-1876* 27 maart 1876, 1214.
- 91 *Handelingen TK 1873-1874* Bijlagen 96 5. Regeling van het hooger onderwijs 35.
- 92 *Handelingen TK 1875-1876* 27 maart 1876, 1214.
- 93 Hubrecht, *De onderwijswetten in Nederland* 109-110.
- 94 Minister Theo Heemskerk aan colleges van curatoren, 18 april en 16 juli 1878. Geciteerd bij: Hubrecht, *De onderwijswetten in Nederland* 110.
- 95 *Verslagen hooge, middelbare en lagere scholen* 1879-1890
- 96 I.H. Gosses, 'Levensbericht van Petrus Johannes Blok (1855-1929)', in: *Handelingen en Mededeelingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden, over het jaar 1929-1930* (Leiden 1930) 107-138, aldaar 111-112.
- 97 Te Velde, 'Grondwet tot grondwet' 120.
- 98 Knippenberg en Van der Ham, *Bron van aanhoudende zorg* 35.
- 99 Stuurman, *Wacht op onze daden* 186; Bert Wartena, *H. Goeman Borgesius (1847-1917). Vader van de verzorgingsstaat. Een halve eeuw liberale en sociale politiek in Nederland* (Amsterdam 2003) 90.
- 100 Michael Wintle, *An economic and social history of the Netherlands, 1800-1920: demographic, economic and social transition* (Cambridge 2000) 268; Turksma, *Opleiding tot onderwijzer* 75-76.
- 101 *Handelingen TK 1855-1856* LIV 4. Lager onderwijs (Voorlopig Verslag der Commissie van Rapporteurs) 713.
- 102 *Handelingen TK 1855-1856* Bijlagen LIV 4. Lager onderwijs 713.
- 103 *Handelingen TK 1855-1856* LIV 4. Lager onderwijs 713; *Handelingen TK 1861-1862* Bijlagen II v. 133 Staatsbegroting voor het dienstjaar 1862 393. Voor de situatie in België zie: Pieter Dhondt, 'Leraren als wetenschappers of als opvoeders. Het streven naar een Belgisch compromis', in: Angelo van Gorp e.a. (red.), *Pedagogische histo-*

- riografie. *Een socio-culturele lezing van de geschiedenis van opvoeding en onderwijs* (Leuven/Den Haag 2011) 149-172, aldaar 156.
- 104 *Handelingen TK 1855-1856* Bijlagen LIV 4. Lager onderwijs 714, 715, 728.
- 105 Turksma, *Opleiding tot onderwijzer* 101.
- 106 *Handelingen TK 1861-1862* Bijlagen II v 133. Staatsbegroting voor het dienstjaar 1862 393.
- 107 *Handelingen TK 1861-1862* 14 december 1861 485.
- 108 *Handelingen TK 1862-1863* 11 maart 1863 610; Paul Gerbod, 'Resources and management', in: Rüegg, *History of the university III* 101-121, aldaar 106-107; Walter Rüegg, 'Themes', in: *History of the university III* 1-31, aldaar 4.
- 109 *Handelingen TK 1855-1856* Bijlagen LIV 4. Lager onderwijs 713.
- 110 Turksma, *Opleiding tot onderwijzer* 99-100. Normaallessen werden gegeven in Leeuwarden, Sneek, Franeker, Beerta, Assen, Meppel, Den Helder, Hoorn, Amsterdam, Den Haag, Gouda, Rotterdam, Dordrecht, Utrecht, Amersfoort, Deventer, Arnhem, Zutphen, Zwolle, Kampen, Breda, Eindhoven, Echt, Maastricht, Zierikzee, Goes, Tholen en Middelburg.
- 111 Ibid. 101, 105.
- 112 *Verslag hooge, middelbare en lagere scholen 1863* 62.
- 113 Wintle, *Economic and social history* 267. Vertaling van de auteur.
- 114 Van der Voort, *Overheidsbeleid en overheidsfinanciën* 98; Van den Berg en Vis, *Eerste honderdvijftig jaar* 451.
- 115 Kossman, *Lage Landen* 190.
- 116 Wartena, *Goeman Borgesius* 90; Stuurman, *Wacht op onze daden* 227.
- 117 Te Velde, 'Grondwet tot grondwet' 120.
- 118 J.W.G. Jansing en Lea Dasberg, 'Onderwijs', in: *AGN* deel 13 (Bussum 1978) 129-144, aldaar 129.
- 119 *Handelingen TK 1875-1876* 20 januari 1876, 186.
- 120 *Handelingen TK 1875-1876* Bijlagen. Voorstel van den heer Moens 19 februari 1876, 136-137.
- 121 *Verslag hooge, middelbare en lagere scholen 1874-1875* 126.
- 122 Turksma, *Opleiding tot onderwijzer* 84, 97.
- 123 *Handelingen TK 1872-1873* 2 v 24. Staatsbegroting voor het dienstjaar 1874; *Handelingen TK 1884-1885* 2 v 3. Staatsbegroting voor het dienstjaar 1885.
- 124 *Handelingen TK 1884-1885*. 11 maart 1885 518; *ibid.* 1885-1886, Staatsbegroting voor het dienstjaar 1886 21.
- 125 *Handelingen TK 1883-1884* 27 mei 1884, 1426.
- 126 *Handelingen TK 1895-1896* 12 december 1895, 559-561; *Het Nieuws van den Dag* 17 december 1894.
- 127 Geciteerd bij: Jan Bank en Maarten van Buuren, 1900. *Hoogtij van een burgerlijke cultuur* (Den Haag 2000) 231.

- 128 *Handelingen TK 1874-1875* 9 december 1874, 526.
- 129 *Handelingen TK 1874-1875* 9 december 1874, 531.
- 130 *Handelingen TK 1875-1876* Bijlagen. Voorstel van den heer Moens 19 februari 1876, 136-137.
- 131 *Algemeen Handelsblad* 10 juli 1889; *Handelingen TK 1887-1888*, Bijlagen 2 v 2. Staatsbegrooting voor het dienstjaar 1889, Memorie van Toelichting 15.
- 132 Turksma, *Opleiding van onderwijzers* 109; B. Buddingh', 'Christelijk onderwijs: appèl en uitdaging', in: H. Beks (red.) *Het onderwijs gekleurd. Zes politieke en levensbeschouwelijke visies op het onderwijs* (Leiden 1976) 47-89, aldaar 58-59.
- 133 Jeroen Koch, *Abraham Kuiper. Een biografie* (Amsterdam 2007) 48-49.
- 134 Ernst van den Hemel, *Calvinisme en politiek, tussen verzet en berusting* (z.p. 2009) 76-80.
- 135 *Handelingen TK 1884-1885* 5 maart 1884, 436.
- 136 *Handelingen TK 1884-1885* 11 maart 1885, 505-518. Er bestond ook een versie van het premiestelselplan waarin de premie naar de onderwijzer zou gaan, en niet naar de kwekeling.
- 137 *Handelingen TK 1884-1885* 11 maart 1885, 505-518.
- 138 J. Heemskerk Azn, 'Levensbericht van mr. Willem Wintgens', in: *Jaarboek van de Maatschappij voor Nederlandsche Letterkunde* 1896, 181-218, aldaar 217.
- 139 Kossman, *Lage Landen* 261.
- 140 *Handelingen TK 1888-1889*, Bijlagen 2 v 15. Staatsbegrooting voor het dienstjaar 1889, Memorie van Beantwoording 27.
- 141 Belgicus (pseudoniem), 'Uit België's schoolgeschiedenis', in: *De Gids* 52 (1888) 241-292, aldaar 291.
- 142 *Handelingen TK 1889-1890*, Bijlagen 2 v 2. Staatsbegrooting voor het dienstjaar 1890, Memorie van Toelichting 19.
- 143 *Handelingen TK 1902-1903*, 16 december 1902 634.
- 144 *Het Nieuws van den Dag* 30 december 1910; *Handelingen TK 1910-1911*, 21 december 1910 1315; 22 december 1910 1339; *Handelingen TK 1911-1912*, 19 december 1911 1473.
- 145 Th. van Tijn, *Schoolstrijd en partijvorming in Nederland* (Amsterdam 1966) 28.
- 146 *Handelingen TK 1905-1906*, 27 juni 1906.
- 147 Pieter Boekholt, 'Voor de vrijmaking van het onderwijs, in zijn onderscheidene vertakkingen, zal op den ingeslagen weg worden voortgeschreden. Het onderwijs onder het ministerie-Kuiper', in: D.Th. Kuiper en G.J. Schutte (red.), *Het kabinet-Kuiper (1901-1905). Jaarboek voor de geschiedenis van het protestantisme na 1800* (Zoetermeer 2001) 184-207, aldaar 198-199; Koch, *Kuiper* 479.
- 148 *Handelingen TK 1903-1904* 15 maart 1904 1567.
- 149 *Handelingen TK 1903-1904* 18 februari 1904 1301; *ibid.* 2 maart 1904 1427; *ibid.* 11 maart 1904 1556-1557.
- 150 Boekholt, 'Vrijmaking van het onderwijs' 191.

- 151 Kuyper geciteerd bij: Koch, *Kuyper* 474.
- 152 Koch, *Kuyper* 476.
- 153 Willem Hendrik de Beaufort, *Dagboeken en aantekeningen van Willem Hendrik de Beaufort (1874-1918). Eerste band: 1874-1910*. J.P. de Valk en M. van Faassen ed. Rijks Geschiedkundige Publicatiën, kleine serie nr. 74 (Den Haag 1993). 20 november 1901 dagboek 1, 54.
- 154 De Beaufort *Dagboeken eerste band* 16 januari 1905. dagboek 17, 66.
- 155 De Rooy, *Republiek van rivaliteiten* 83.
- 156 H.J.A.M. Schaepman, *Een katholieke partij. Proeve van een program* (Utrecht 1883) 66.
- 157 *Noord-Brabander* 28 april 1840.
- 158 *Handelingen TK 1884-1885* 11 maart 1885, 505-518.
- 159 Schaepman, *Proeve van een program* 28-30.
- 160 Hans de Frankrijker, *De katholieke onderwijzersopleiding. Organisatie en ideologie 1889-1984* (Meppel 1988) 9.
- 161 De Frankrijker, *Katholieke onderwijzersopleiding* 11, 14.
- 162 *Handelingen TK 1910-1911* 22 december 1910, 1339.
- 163 Rolf Schuurmsma, *Jaren van opgang. Nederland 1900-1930* (z.p. 2000) 321-322.
- 164 Boekholt, 'Vrijmaking van het onderwijs' 194.

Noten hoofdstuk 3

- 1 *Nederlandsche Spectator* (1870) 1 geciteerd bij: Stuurman, *Wacht op onze daden* 227
- 2 Marcel Hoogenboom, *Standenstrijd en zekerheid. Een geschiedenis van oude orde en sociale zorg in Nederland* (Amsterdam 2003) 26, 72-73; De Rooy, *Republiek van rivaliteiten* 101, 116-117; Stuurman, *Wacht op onze daden* 185, 295-297; Siep Stuurman, *Verzuiling, kapitalisme en patriërchaat. Aspecten van de ontwikkeling van de moderne staat in Nederland* (Nijmegen 1983) 150-156; Gerrit Taal, *Liberalen en radicalen in Nederland, 1872-1901* (Den Haag 1980) 15.
- 3 Te Velde, 'Van grondwet naar grondwet' 155; Hoogenboom, *Standenstrijd en zekerheid* 82-85, 89-91;
- 4 Bank en Van Buuren, *1900* 229; De Rooy, *Republiek van rivaliteiten* 104-106.
- 5 Memorie van toelichting bij het wetsvoorstel op de leerplicht 1898, geciteerd bij: Wartena, *Goeman Borgesius* 284-285.
- 6 Bank en Van Buuren, *1900* 232-233, 248.
- 7 Stuurman, *Verzuiling* 155-156.
- 8 Th. Veld, *Volksonderwijs en leerplicht. Een historisch sociologisch onderzoek naar het ontstaan van de Nederlandse leerplicht 1860-1900* (z.p. 1987) 45-46, 72-75.
- 9 Stuurman, *Wacht op onze daden* 227.

- 10 J.P. den Hertog, *Cort van der Linden. Minister-president in oorlogstijd* (Amsterdam 2007) 96.
- 11 P.W.A. Cort van der Linden, geciteerd bij: Den Hertog, *Cort van der Linden* 75.
- 12 Th. Veld, *Volksonderwijs en leerplicht. Een historisch sociologisch onderzoek naar het ontstaan van de Nederlandse leerplicht 1860-1900* (z.p. 1987) 75-77.
- 13 Taal, *Liberalen en radicalen* 26-27; *Algemeen Handelsblad* 26 november 1874.
- 14 Th. Veld, *Volksonderwijs en leerplicht. Een historisch sociologisch onderzoek naar het ontstaan van de Nederlandse leerplicht 1860-1900* (z.p. 1987) 67-69; *Handelingen TK 1872-1873* Bijlagen 113 3. Voorstel van wet van den heer v. Houten; Schuyt, *het hart van de verzorgingsstaat* 3.
- 15 Bank en Van Buuren, 1900 248.
- 16 *Handelingen TK 1892-1893* 14 december 1892 557-558.
- 17 Bank en Van Buuren, 1900 248.
- 18 *Het Nieuws van den Dag* 28 april 1884.
- 19 *Het Nieuws van den Dag* 28 april 1884.
- 20 *Handelingen TK 1885-1886* 20 oktober 1885 222.
- 21 *Handelingen TK 1885-1886* 20 oktober 1885 222.
- 22 *Handelingen TK 1891-1892* Bijlagen 2 v 10. Staatsbegroting voor het dienstjaar 1892 6.
- 23 Biografisch archief van het Parlementair Documentatiecentrum, Universiteit Leiden, http://www.parlement.com/id/vgo9ll5vw924/p_h_roessingh. Geraadpleegd op 27 februari 2014.
- 24 *Handelingen TK 1897-1898* 10 december 1897 429-430.
- 25 *Het Nieuws van den Dag* 14 januari 1902.
- 26 Stuurman, *Wacht op onze daden* 313.
- 27 *Handelingen TK 1898-1899* 12 december 1898 464.
- 28 Dirk Jan Wolffram, *Vrij van wat neerdrukt en beklemmt. Staat, gemeenschap, sociale politiek, 1870-1918* (Amsterdam 2003) 17-18.
- 29 *Handelingen TK 1898-1899* 12 december 1898 465.
- 30 G. Puchinger, *Nederlandse minister-presidenten van de twintigste eeuw* (Amsterdam 1984) 26.
- 31 *Handelingen TK 1912-1913* Bijlagen 2 v 13. Staatsbegroting voor het dienstjaar 1914 45.
- 32 De Beaufort, *Dagboeken eerste band* 145.
- 33 De Beaufort geciteerd bij: Hoogenboom, *Standenstrijd en zekerheid* 109.
- 34 Veld, *Volksonderwijs* 106.
- 35 Veld, *Volksonderwijs* 103-104.
- 36 Hoogenboom, *Standenstrijd en zekerheid* 59; J.A.A. van Doorn, 'Een verdeeld Nederland in historisch perspectief', in: Mark Bovens, Huib Pellikaan en Margo Trappenburg (red.), *Nieuwe tegenstellingen in de Nederlandse politiek* (Amsterdam 1998) 15-33, aldaar 19; Parlementair Documentatiecentrum, Universiteit Leiden,

- http://www.parlement.com/id/vg09llazlqyu/p_j_pieter_jelles_troelstra en http://www.parlement.com/id/vg09ll2mh8ob/k_klaas_ter_laan. Geraadpleegd 27 februari 2014.
- 37 *Program der Sociaaldemokratische Arbeiderspartij in Nederland*, 1895.
 - 38 Piet Hagen, *Politicus uit hartstocht. Biografie van Pieter Jelles Troelstra* (Amsterdam 2010) 278.
 - 39 *Handelingen TK 1903-1904* 21 december 1904 906; *ibid.* 1912-1913 22 januari 1913 1938.
 - 40 *Handelingen TK 1897-1898* 11 december 1897 451.
 - 41 *Handelingen TK 1908-1909* 3 december 1908 914.
 - 42 *Handelingen TK 1910-1911* 19 december 1910 1236.
 - 43 *Handelingen TK 1908-1909* 3 december 1908 913.
 - 44 *Handelingen TK 1913-1914* 22 januari 1913 1938.
 - 45 *Het Volk* 22 maart 1912.
 - 46 G.J. Schutte (red.) *Een arbeider is zijn loon waardig. Honderd jaar na Rerum Novarum en Christelijk-Sociaal Congres 1891. De ontwikkeling van het christelijk-sociale denken en handelen in Nederland 1891-1914* (Den Haag 1991); R. Hagoort, *Het beginsel behouden. Gedenboek van het Nederlandsch Werkliedenverbond Patrimonium over de jaren 1891-1927* (Amsterdam 1934) 134.
 - 47 Boekholt, 'Vrijmaking van het onderwijs', 202-204; Loes van der Valk, 'De overheid helpe den arbeid aan recht', in: Kuiper en Schutte (red.), *Het kabinet-Kuyper* 208-235, aldaar 219.
 - 48 *Handelingen TK 1890-1891* 17 december 1890 329.
 - 49 *Het Nieuws van den Dag* 19 december 1890.
 - 50 Jan de Bruijn, *De sabel van Colijn. Biografische opstellen over religie en politiek in Nederland* (Hilversum 2011) 52; Lammert de Hoop en Arno Bornebroek, *De rode dominee. A.S. Talma* (Amsterdam 2010) 105.
 - 51 A.R. de Savornin Lohman geciteerd bij: Knippenberg en Van der Ham, *Bron van aanhoudende zorg* 77-78.
 - 52 *Handelingen TK 1895-1896*, 11 december 1895 541.
 - 53 NA Collectie 087 A.F. de Savornin Lohman, 2.21.148, inv.nr. 109.
 - 54 *Handelingen TK 1909-1910*, 17 december 1909 1082.
 - 55 Hoogenboom, *Standenstrijd en zekerheid* 87.
 - 56 *Handelingen TK 1898-1899* 12 december 1898 461. Zie ook: Schutte (red.), *Een arbeider is zijn loon waardig*.
 - 57 NA 2.21.148, Collectie 087 A.F. de Savornin Lohman inv.nr. 111.
 - 58 *Ibid.*
 - 59 NA 2.21.148, Collectie 087 A.F. de Savornin Lohman inv.nr. 109.
 - 60 Hoogenboom, *Standenstrijd en zekerheid* 135.
 - 61 Boekholt, 'Vrijmaking van het onderwijs', 202-204; Van der Valk, 'De overheid helpe den arbeid aan recht', 219.

- 62 *Handelingen TK 1904-1905* 21 december 1904 907.
- 63 *Handelingen TK 1909-1910* Bijlagen 2 x 10, Staatsbegrooting voor het dienstjaar 1910 15.
- 64 Hoogenboom, *Standenstrijd en zekerheid* 19; Van den Berg en Vis, *Eerste honderdvijftig jaar* 453. Duitsland nam reeds vanaf 1883 een reeks sociale maatregelen als een ziekwet, ongevallenwet en verplichte verzekering tegen de gevolgen van ouderdom en invaliditeit.
- 65 Te Velde, 'Van grondwet tot grondwet' 166-167.
- 66 *Het Nieuws van den Dag voor Nederlandsch-Indië* 8 januari 1902; *Handelingen TK 1901-1902*. Aanvulling en verhooging der begrooting van uitgaven van Nederlandsch-Indië voor het dienstjaar 1902.
- 67 Cees Fasseur, *De indologen. Ambtenaren voor de Oost 1825-1950* (Amsterdam 1993) 396-398; *Handelingen TK 1917-1918* Bijlagen 4 2. Begrooting van Nederlandsch-Indië voor het dienstjaar 1918 2.
- 68 *Handelingen TK 1904-1905* 21 december 1904 906; *Het Volk* 25 juni 1912.
- 69 *Handelingen TK 1901-1902* Bijlagen 4 48. Begrooting van Nederlandsch-Indië voor het dienstjaar 1902 71; *ibid.* 1906-1907 Bijlagen 5 1. Koloniaal verslag 1906 156.
- 70 *Handelingen TK 1905-1906* Bijlagen 4 20. Begrooting der uitgaven van Nederlandsch-Indië voor het dienstjaar 1906. Afdeling VI. Departement van Landbouw 5, 9; *ibid.* 1910-1911.
- 71 J.E.A.M. Lelyveld, '... Waarlijk geen overdaad, doch een dringende eisch...' *Koloniaal onderwijs en onderwijsbeleid in Nederlands-Indië 1893-1942* (Utrecht 1992) 113, 151; *Handelingen TK 1904-1905* Bijlagen 4 21. Begrooting der uitgaven van Nederlandsch-Indië voor het dienstjaar 1905. Afdeling VI. Departement van Landbouw 9; *Handelingen TK 1915-1916* 19 november 1915 211.
- 72 *Suriname. Koloniaal nieuws- en advertentieblad* 13 mei 1910; *Handelingen TK 1906-1907* Bijlagen 50 2. Koloniale huishoudelijke begrooting voor Suriname 1907 5; *Amigo di Curaçao. Weekblad voor de Curaçaosche eilanden* 2 april 1904; Bank en Van Buuren, 1900 94.
- 73 Fasseur, *Indologen* 397.
- 74 Zie pagina 139.
- 75 Knippenberg en Van der Ham, *Bron van aanhoudende zorg* 53.
- 76 *Handelingen TK 1920-1921* 27 november 1919 554; *ibid.* bijlagen 461 3. Wijziging en verhooging van hoofdstuk v A der Staatsbegrooting voor 1921 8; Cassianus Hentzen, *De politieke geschiedenis van het lager onderwijs in Nederland. De financieele gelijkstelling 1920-1925* (Den Haag 1928) 522.
- 77 Kossman, *Lage Landen* 427-428; P.J. Oud, *Honderd jaren. Hoofdzaken der Nederlandsche staatkundige geschiedenis 1840-1940* (Assen 1946) 239-240.
- 78 Charles Ruijs de Beerenbrouck geciteerd bij: Oud, *Honderd jaren* 241.
- 79 Hoogenboom, *Standenstrijd en zekerheid* 181-182.

- 80 De Rooy, *Republiek van rivaliteiten* 161-162; Hoekstra e.a., *Goed besteed en niet zo zuinig ook* 16.
- 81 De Bruijn, *Sabel van Colijn* 240-241, 245, 258; J.Th. de Visser, *De christelijk-sociale beweging van onzen tijd* (Utrecht 1913).
- 82 Parlementair Documentatiecentrum Universiteit Leiden, http://www.parlement.com/id/vg09llc23fqe/j_th_de_visser. Geraadpleegd op 5 januari 2014; Knippenberg en Van der Ham, *Bron van aanhoudende zorg* 65-66.
- 83 *Handelingen TK 1918-1919* Bijlagen 256 5. Staatsbegrooting voor het dienstjaar 1919 Hoofdstuk VA 30.
- 84 *Handelingen TK 1918-1919* Bijlagen 256 5. Staatsbegrooting voor het dienstjaar 1919 Hoofdstuk VA 30; *Handelingen TK 1918-1919* 15 januari 1919 939.
- 85 *Handelingen TK 1923-1924* 4 maart 1924 989.
- 86 *Handelingen TK 1918-1919* Bijlagen 256 5. Staatsbegrooting voor het dienstjaar 1919 Hoofdstuk VA 30.
- 87 Parlementair Documentatiecentrum Universiteit Leiden, http://www.parlement.com/id/vg09lld9u2zv/a_i_m_j_baron_van_wijnbergen. Geraadpleegd op 6 januari 2014.
- 88 *Handelingen TK 1918-1919* 15 januari 1919 938.
- 89 *Handelingen EK 1918-1919* Voorlopig verslag van de Commissie van Rapporteurs over het wetsontwerp no. 256 44; *Handelingen EK 1918-1919* 12 maart 1919 238.
- 90 Gemeente-bureau voor beroepskeuze te 's Gravenhage, *Geldelijke steun bij studie. Een verzameling regelen en voorwaarden, onder welke van rijkswege, door sommige gemeenten en door vele stichtingen en fondsen aan jongelieden van beiderlei kunne geldelijke steun bij studie of kosteloze opleiding wordt gegeven* (Groningen 1923) 5-8; *Handelingen TK 1922-1923* Bijlagen 2 v A 6. Staatsbegrooting voor het dienstjaar 1923 13.
- 91 NA, Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen: (Hoofd)afdeling Voorbereidend Hoger en Middelbaar Onderwijs, nummer toegang 2.14.43, inv.nr. 274; *Nieuwe Rotterdamsche Courant* 12 juli 1929.
- 92 NA, OW/Voorbereidend Hoger en Middelbaar Onderwijs, 2.14.43, inv.nr. 274.
- 93 Ibid.
- 94 NA, OW/Voorbereidend Hoger en Middelbaar Onderwijs, 2.14.43, inv.nr. 274.
- 95 *Handelingen TK 1918-1919* Bijlagen 72 11 Regeling van het Nijverheidsonderwijs 29.
- 96 Boekholt, *geschiedenis van de school* 203-205; Sociaal en Cultureel Planbureau, *Duaal als ideaal? Leren en werken in het beroeps- en hoger onderwijs* (Den Haag 2006) 29-30.
- 97 Pots, *Cultuur, koningen en democraten* 193.
- 98 *Handelingen TK 1919-1920* Bijlagen 2 v A 2 Staatsbegrooting voor het dienstjaar 1920 8.
- 99 *Handelingen TK 1920-1921* Bijlagen 2 v A 2 Staatsbegrooting voor het dienstjaar 1921 34; Pots, *Cultuur, koningen en democraten* 241.

- 100 Gemeente-bureau 's Gravenhage, *Geldelijke steun bij studie* 13-18.
- 101 Lelyveld, *Koloniaal onderwijs* 154-155.
- 102 *Handelingen TK 1920-1921* Bijlagen 4 18. Begrooting van Nederlandsch-Indië voor het dienstjaar 1921 221.
- 103 *Handelingen TK 1923-1924* Bijlagen 4 8. Begrooting voor Nederlandsch-Indie voor het dienstjaar 1924 77; *Handelingen TK 1920-1921* Bijlagen 4 10. Begrooting van Nederlandsch-Indië voor het dienstjaar 1921 69.
- 104 *Handelingen TK 1922-1923* Bijlagen 5 1. Koloniaal verslag 1922 192.
- 105 Harry A. Poeze, Cees van Dijk en Inge van der Meulen, *In het land van de overheerser 1. Indonesiërs in Nederland 1600-1950* (Dordrecht 1986) 165; *Het Nieuws van den Dag voor Nederlandsch-Indie* 14 juli 1920.
- 106 Poeze, Van Dijk en Van der Meulen, *Land van de overheerser I* 190-191.
- 107 Gemeente-bureau, *Geldelijke steun bij studie* 20-21; *Handelingen TK 1921-1922* Bijlagen 4 2. Begrooting van Nederlandsch-Indië voor het dienstjaar 1922.
- 108 *De West. Nieuwsblad uit en voor Suriname* 17 september 1920; *Amigoe di Curaçao. Weekblad voor de Curaçaosche eilanden* 8 januari 1921
- 109 Leo Dalhuisen e.a. (red.), *Geschiedenis van de Antillen* (Zutphen 2009) 173.
- 110 *Neerlandia* 3 (1899) 7-8.
- 111 *Handelingen TK 1919-1920* Bijlagen 461 3. Wijziging en verhooging van hoofdstuk v A der Staatsbegrooting voor 1921; *Het Vaderland* 21 mei 1920.
- 112 Frits Bos, *De Nederlandse collectieve uitgaven in historisch perspectief*. CPB-document no. 109, februari 2006 (Den Haag 2006) 19.
- 113 Knippenberg en Van der Ham, *Bron van aanhoudende zorg* 123.
- 114 Leo Molenaar, *Marcel Minnaert, astrofysicus 1893-1970. De rok van het universum*. (Amsterdam/Leuven 2003) 330.
- 115 P.J. Oud, *Het jongste verleden. Parlementaire geschiedenis van Nederland 1918-1940 Deel II 1922-1925* (Assen 1948) 1.
- 116 Wantje Fritschy, 'Financieel beleid onder – of ondanks? – Colijn. De “sterke man”, het bedrijfsleven en het parlement, 1923-1926', in: J. de Bruijn en H.J. Langeveld (red.), *Colijn: bouwstenen voor een biografie* (Kampen 1994) 199-233, aldaar 203.
- 117 Hoekstra e.a., *Goed besteed en niet zo zuinig ook* 20; Hoogenboom, *Standenstrijd en zekerheid* 186-187; Knippenberg en Van der Ham, *Bron van aanhoudende zorg* 80-81.
- 118 Herman Langeveld, *Hendrikus Colijn 1869-1944. Deel I 1869-1933. Dit leven van krachtig handelen* (Amsterdam 1998) 258-262; Fritschy, *Financieel beleid* 206-207.
- 119 Knippenberg en Van der Ham, *Bron van aanhoudende zorg* 80-81.
- 120 Knippenberg en Van der Ham, *Bron van aanhoudende zorg* 92, 96-97.
- 121 Langeveld, *Colijn* 253; Fritschy, *Financieel beleid* 222-223; Knippenberg en Van der Ham, *Bron van aanhoudende zorg* 94.
- 122 Centraal Bureau voor de Statistiek, *Historie onderwijs; leerlingen en studenten vanaf 1900*, <http://statline.cbs.nl/StatWeb>.

- 123 Mineke Bosch, *Het geslacht van de wetenschap. Vrouwen in het hoger onderwijs in Nederland 1878-1948* (Amsterdam 1994) 323.
- 124 Hentzen, *Financieele gelijkstelling* 127-128.
- 125 Hentzen, *Financieele gelijkstelling* 680-684; *Handelingen TK 1923-1924* 11 maart 1924 1121.
- 126 *Handelingen TK 1922-1923* Bijlagen 2 v A 6. Staatsbegroting voor het dienstjaar 1923 12; *ibid.* 1923-1924 4 maart 1924 989.
- 127 *Handelingen TK 1922-1923* Bijlagen 2 v A 5. Staatsbegroting voor het dienstjaar 1923 2.
- 128 *Handelingen TK 1922-1923* Bijlagen 2 v A 6. Staatsbegroting voor het dienstjaar 1923 13.
- 129 *Handelingen TK 1923-1924* 1 april 1924 1591-1593.
- 130 *Handelingen TK 1923-1924* Bijlagen 4 8. Begroting voor Nederlandsch-Indie voor het dienstjaar 1924 77.
- 131 *Handelingen TK 1925-1926* 23 april 1926 651.
- 132 *Nieuwe Rotterdamsche Courant* 12 december 1918.
- 133 *Handelingen EK* 2 maart 1921 416.
- 134 *Handelingen TK 1923-1924* 29 februari 1924 980.
- 135 *Handelingen TK 1923-1924* 4 maart 1924 990.
- 136 *Handelingen TK 1923-1924* 29 februari 1924 980.
- 137 *Handelingen TK 1923-1924* 4 maart 1924 989.
- 138 Hoogenboom, *Standenstrijd en zekerheid* 265.
- 139 *Handelingen TK 1923-1924* 4 maart 1924 987; Hoogenboom, *Standenstrijd en zekerheid* 208-209.
- 140 *Het Vaderland. Staat- en letterkundig nieuwsblad* 5 maart 1924.
- 141 *Handelingen TK 1923-1924* 4 maart 1924 989.
- 142 Sije van den Bosch en Peter Zuydgeest, *Studiefinanciering. Globale beschrijving van de rol van de rijksoverheid in de periode 1919-1986* (Den Haag 1987) 71.
- 143 NA, ow/Voorbereidend Hoger en Middelbaar Onderwijs, 2.14.43, inv.nr. 274.
- 144 NA, ow/Voorbereidend Hoger en Middelbaar Onderwijs, 2.14.43, inv.nr. 274.
- 145 *Handelingen TK 1926-1927* 9 december 1926 1057.
- 146 Gerbod, 'Resources and management' 109.
- 147 *Handelingen TK 1925-1926* 29 april 1926 779.
- 148 *Handelingen TK 1925-1926* 29 april 1926 779; *ibid.* 1926-1927 9 december 1926 1057; *Handelingen EK 1926-1927* Eindverslag over wetsontwerp no. 2 393.
- 149 NA, ow/Voorbereidend Hoger en Middelbaar Onderwijs, 2.14.43, inv.nr. 274; *Handelingen TK 1926-1927* Bijlagen 2 v A 6 Staatsbegroting voor het dienstjaar 1927 19; *Handelingen TK 1926-1927* 2 v A 6. Staatsbegroting voor het dienstjaar 1927 19-20.
- 150 Zie pagina 63-64.
- 151 Jensma en de Vries, *Veranderingen* 72, 167-168.

- 152 Commissie-Welter, *Rapport van de Staatscommissie voor de Verlaging van de Rijks-uitgaven (Commissie-Welter)* (Den Haag 1932) 227 geciteerd bij: *Handelingen TK 1932-1933* 4 juli 1933 108.
- 153 *Handelingen TK 1939-1940* Bijlagen 2 VI 1. Rijksbegroting voor het dienstjaar 1940 2, 7.

Noten hoofdstuk 4

- 1 Loe de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog 1939-1945. Deel vier eerste helft* (Den Haag 1972) 41-42.
- 2 Installatierede A. Seyss-Inquart 29 mei 1940, geciteerd bij: De Jong, *Koninkrijk deel vier eerste helft* 46.
- 3 Knippenberg en Van der Ham, *Bron van aanhoudende zorg* 182.
- 4 Klaas van Berkel, *Academische illusies. De Groningse Universiteit in een tijd van crisis, bezetting en herstel, 1930-1950* (Amsterdam 2005) 196.
- 5 De Jong, *Koninkrijk deel vier tweede helft* 870-873.
- 6 Circulaire ministerie okw, afd. Voorbereidend Hoger en Middelbaar Onderwijs, 23 januari 1941. Te raadplegen bij de auteur.
- 7 *Het Vaderland. Staat- en letterkundig nieuwsblad* 1 februari 1941; *Delftsche Courant. Nieuwsblad voor Delft en Delfland* 1 februari 1941; *De Geus onder Studenten* 15 februari 1941; P.J. Idenburg, *De Leidse universiteit 1928-1946. Vernieuwing en verzet* (Den Haag 1978) 154-155.
- 8 De Jong, *Koninkrijk deel vier tweede helft* 875-876.
- 9 T.M. Sjenitzer-van Leening (red.), *Dagboekfragmenten 1940-1945* (Utrecht 1985) 86-87.
- 10 Ibid. 87.
- 11 De Jong, *Koninkrijk deel vier tweede helft* 890-926.
- 12 Van Berkel, *Academische illusies* 200-202; De Jong, *Koninkrijk deel vier tweede helft* 871-872.
- 13 *Limburgsch Dagblad* 27 mei 1941.
- 14 Knippenberg en Van der Ham, *Bron van aanhoudende zorg* 273.
- 15 Peter Jan Knegtman, *Een kwetsbaar centrum van de geest. De Universiteit van Amsterdam tussen 1935 en 1950* (Amsterdam 1998) 158.
- 16 Van Berkel, *Academische illusies* 297.
- 17 *Limburgsch Dagblad* 27 mei 1941.
- 18 Friedrich Wimmer geciteerd bij: J.C.H. Blom e.a., *A.E. Cohen als geschiedschrijver van zijn tijd* (Amsterdam 2005) 366.
- 19 NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies, archief Nederlandse Kultuurraad, toegangsnummer 113 inventarisnummer 466. D.G. Noordijk aan president Kultuurraad, 31 augustus 1942.

- 20 Loyaliteitsverklaring geciteerd bij: Sjenitzer-Van Leening, *Dagboekfragmenten* 189; Van Berkel, *Academische illusies* 298-299. De eerste tekst spreekt van 'politieken haat', de tweede van 'politieke aard'. Het is de auteur niet bekend welke het juiste citaat weergeeft.
- 21 NIOD archief Kultuurraad 113, inv.nr. 466. D.G. Noordijk aan president Kultuurraad, 31 augustus 1942; Beschikking Commissaris voor niet-commercieële Vereenigingen en Stichtingen 23 september 1942; De Jong, *Koninkrijk deel vijf eerste helft* 419-421.
- 22 Sjenitzer-van Leening, *Dagboekfragmenten* 190.
- 23 Knegtmans, *Kwetsbaar centrum* 180.
- 24 Sjenitzer-van Leening, *Dagboekfragmenten* 190.
- 25 NIOD archief Kultuurraad 113, inv.nr. 466. President Kultuurraad aan Van Dam, 26 augustus 1942.
- 26 Job de Ruiters, *Jan Donner, jurist: een biografie* (Amsterdam 2003) 212; Knippenberg en Van der Ham, *Bron van aanhoudende zorg* 205, 211, 220.
- 27 NIOD archief Kultuurraad 113, inv.nr. 466. D.G. Noordijk aan president Kultuurraad, 31 augustus 1942.
- 28 NIOD archief Kultuurraad 113, inv.nr. 466. D.G. Noordijk aan president Kultuurraad, 31 augustus 1942.
- 29 *Nieuwsblad van het Noorden* 29 november 1941.
- 30 NIOD archief Departement van Opvoeding, Wetenschap en Kultuurbescherming, 216e, inv.nr. 145. Noordijk aan Van Dam, 31 augustus 1943.
- 31 NIOD Opvoeding, Wetenschap en Kultuurbescherming, 216e, inv.nr. 145. Op ten Noort aan van Dam, 25 augustus 1943; Op ten Noort aan Schwarz, 9 februari 1944.
- 32 NA Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen: Afdeling Kabinet, 2.14.37, inv.nr. 686. Van Dam aan Rijksbeurzencommissie, 16 november 1943; Knegtmans, *Kwetsbaar centrum* 174.
- 33 NIOD archief Opvoeding, Wetenschap en Kultuurbescherming, 216e, inv.nr. 145. Op ten Noort aan van Dam; NIOD archief Generalkommissariat für Verwaltung und Justiz, 020 inv.nr. 442; NIOD archief Kultuurraad 113, inv.nr. 466. D.G. Noordijk aan president. Kultuurraad, 31 augustus 1942; Knippenberg en Van der Ham, *bron van aanhoudende zorg* 239.
- 34 De Jong, *Koninkrijk deel 6, tweede helft* 590; NIOD archief Kultuurraad 113, inv.nr. 466. D.G. Noordijk aan president Kultuurraad, 31 augustus 1942; *Het Vaderland. Staat- en letterkundig nieuwsblad* 2 oktober 1942.
- 35 Knippenberg en Van der Ham, *Bron van aanhoudende zorg* 274-277; Van Berkel, *Academische illusies* 337.
- 36 Van Dam geciteerd bij: Knippenberg en Van der Ham, *Bron van aanhoudende zorg* 278.
- 37 *Het Vaderland. Staat- en letterkundig nieuwsblad* 20 juli 1944; *Frische Courant* 20

juli 1944; NIOD archief Opvoeding, Wetenschap en Kultuurbescherming, 216e, inv. nr. 145. Voorstel Van Dam.

38 De Ruiters, *Donner* 214; Van den Bosch en Zuydgeest, *Studiefinanciering* 111.

Noten hoofdstuk 5

- 1 W.F.V. Vanthoor, 'The Netherlands postwar monetary reform, 1945-52', in: *Financial History Review* 5 (1998) 63-85, aldaar 64-66; Herman de Liagre Böhl, 'Consensus en polarisatie. Spanningen in de verzorgingsstaat 1945-1990', in: Aerts e.a., *Land van kleine gebaren* 263-342, aldaar 265.
- 2 De Liagre Böhl, 'Consensus en polarisatie', 266-268; Van Doorn, 'Verdeeld Nederland', 22; James C. Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw. Nederland in de jaren zestig* (Amsterdam 1995) 26.
- 3 Aart C. Liefbroer en Jimena Puy, *De transitie naar volwassenheid en de rol van het overheidsbeleid. Een vergelijking van institutionele arrangementen in Nederland, Zweden, Groot-Brittannië en Spanje* WRR. webpublicatie nr. 11 (Den Haag 2005) 72-81. De term 'conservatief verzorgingsstelsel' is afkomstig van Gøsta Esping-Andersen.
- 4 Urgentieprogramma. Programma PvdA Tweede-Kamerverkiezingen 1946; Beginselprogramma van de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie, 1948; Programma van actie voor de verkiezingen van 1946. Programma ARP Tweede-Kamerverkiezingen 1946.
- 5 Universele Verklaring van de Rechten van de Mens art. 26.1.
- 6 De Liagre Böhl, 'Consensus en polarisatie' 266.
- 7 Knippenberg en Van der Ham, *Bron van aanhoudende zorg* 370-371.
- 8 *Handelingen TK 1946-1947* 19 december 1946 1000.
- 9 *Handelingen TK 1952-1953* 19 mei 1953 2595.
- 10 Ibid.
- 11 *Rapport van de Adviescommissie voor te treffen voorzieningen ten behoeve van studenten* (Den Haag 1956) 173-177; Jacques Janssen en Paul Voestermans, *De vergruisde universiteit. Een cultuurpsychologisch onderzoek naar voorbije en actuele ontwikkelingen in de Nijmeegse studentenwereld* (Nijmegen 1978) 110-112, 603.
- 12 *Handelingen TK 1950-1951*, Bijlagen 1900 VI 22 Rijksbegroting voor het dienstjaar 1951 66.
- 13 Janssen en Voestermans, *Vergruisde universiteit* 115, 116, 603.
- 14 *Handelingen TK 1952-1953* Bijlagen 3002 1. Nota bevattende enige beschouwingen omtrent voorzieningen ten behoeve van studenten.
- 15 G. Heringa geciteerd bij: Janssen en Voestermans, *Vergruisde universiteit* 111-112; *Handelingen TK 1952-1953* 19 mei 1953.
- 16 *Handelingen TK 1945-1946* Aanhangselen 99; Knippenberg en Van der Ham, *Bron van aanhoudende zorg* 329.

- 17 *Handelingen TK 1950-1951* Bijlagen 1900 VI 11. Rijksbegroting voor het dienstjaar 1951 21.
- 18 *Handelingen TK 1952-1953* Bijlagen 3002 1. Nota bevattende enige beschouwingen omtrent voorzieningen ten behoeve van studenten 3.
- 19 Minister G. van der Leeuw geciteerd bij: *Handelingen TK 1974-1975* Bijlagen 12 778 1. Nota studiefinanciering 6.
- 20 *Handelingen TK 1948-1949* Bijlagen 1248 3 Wijziging van de hoger-onderwijswet; Peter van der Heiden, *In de schaduw van de Mammoet. Het onderwijsbeleid van minister F.J.Th. Rutten (1948-1952)* (Zutphen 2004) 141.
- 21 *Handelingen TK 1952-1953* Bijlagen 3002 1. Nota bevattende enige beschouwingen omtrent voorzieningen ten behoeve van studenten 3.
- 22 *Handelingen TK 1946-1947* Bijlagen 300 VI 6. Rijksbegroting voor het dienstjaar 1947 12 e.v.; Archief Universiteit Leiden, Archief Curatoren, jaarverslagen Natuurkundig Laboratorium.
- 23 *Handelingen TK 1955-1956* Bijlagen 4100 VI 2. Rijksbegroting voor het dienstjaar 1956 52; *De West. Nieuwsblad uit en voor Suriname* 13 maart 1951.
- 24 *Handelingen TK 1949-1950* 1400 VI 24. Rijksbegroting voor het dienstjaar 1950 77; *Handelingen TK 1951-1952* 2800 12. Rijksbegroting voor het dienstjaar 1952 3.
- 25 Janssen en Voestermans, *Vergruisde universiteit* 115.
- 26 Carla van Baalen en Jan Ramakers (red.), *Het kabinet Drees III 1952-1956. Barsten in de brede basis*. Parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945, deel 5 (Den Haag 2001) 519.
- 27 Leo Molenaar, *Marcel Minnaert, astrofysicus 1893-1970. De rok van het universum*. (Amsterdam/Leuven 2003) 329; Schuyt en Taverne, 1950 335.
- 28 Molenaar, *Minnaert* 329.
- 29 Janssen en Voestermans, *vergruisde universiteit* 114. Het studieloon was in 1946 voorgesteld in het *Chartre de Grenoble* van de Franse Union nationale des étudiants de France (UNEF). In Nederland was het reeds in 1921 bepleit door prof. A. Blaauw. Zie: Molenaar, *Minnaert* 329-330.
- 30 *Verkiezingsprogram 1952*. Programma PvdA 1952 Tweede-Kamerverkiezingen 1952; *Handelingen TK 1952-1953* 19 mei 1953 2596-2599.
- 31 *Handelingen EK 1956-1957* 9 april 1957 2067.
- 32 Rapport van de Interdepartementale Commissies inzake voorzieningen ten behoeve van studenten aan de Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen en de Minister van Sociale Zaken en Volksgezondheid, opgenomen in: *Handelingen TK 1952-1953* Bijlagen 3002 1. Nota bevattende enige beschouwingen omtrent voorzieningen ten behoeve van studenten 7.
- 33 VPRO, televisieprogramma *Andere tijden* 9 maart 2004.
- 34 *Handelingen TK 1952-1953* 19 mei 1953 2582.
- 35 *Rapport Adviescommissie voorzieningen studenten* 173-179.

- 36 G.J.M. van Wissen, *De christen-democratische visie op de rol van de staat in het sociaal-economisch leven* (Amsterdam 1982) 11.
- 37 P.J. Oud en J. Bosmans, *Honderd jaren. Een eeuw van staatkundige vormgeving in Nederland 1840-1940. Bewerkt en voor de periode na 1940 aangevuld door dr. J. Bosmans* (Assen 1979) 348.
- 38 F.N.M. Weve geciteerd bij: Joop den Uyl, 'kvp en sociale rechtvaardigheid', in: *Socialisme en Democratie* (1950) 637-649.
- 39 F.N.M. Weve geciteerd bij: Joop den Uyl, 'kvp en sociale rechtvaardigheid', in: *Socialisme en Democratie* (1950) 637-649.
- 40 J. Bosmans, *Romme. Biografie 1896-1946* (Utrecht 1991) 188.
- 41 Rineke van Daalen, 'De invoering van kinderbijslag in Nederland. Kostwinning en standsbesef', in: *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 29 (2002) 285-312, aldaar 301.
- 42 Van Baalen en Ramakers (red.), *Drees III* 43.
- 43 NA OKW/Hoger Onderwijs 2.14.58, inv.nr. 626. Commissie voorzieningen studenten 23 oktober 1953.
- 44 Paul van der Steen, *Cals. Koopman in verwachtingen 1914-1971* (z.p. 2004) 39-40, 50-60.
- 45 Rede van Jo Cals geciteerd bij: Van der Steen, *Cals* 100.
- 46 *Handelingen TK 1952-1953* Bijlagen 3002 1. Nota bevattende enige beschouwingen omtrent voorzieningen ten behoeve van studenten 3.
- 47 Van Baalen en Ramakers (red.), *Drees III* 25.
- 48 Joop den Uyl, 'kvp en sociale rechtvaardigheid', in: *Socialisme en Democratie* (1950) 637-649, aldaar 649.
- 49 *Handelingen TK 1952-1953* 20 mei 1953 2618; *Handelingen TK 1958-1959* Bijlagen 5601 1. Tweede nota inzake voorzieningen ten behoeve van studenten 3.
- 50 Van der Steen, *Cals* 117.
- 51 NA OKW/Hoger Onderwijs 2.14.58, inv.nr. 626. Commissie voorzieningen studenten 23 oktober 1953.
- 52 *Rapport voorzieningen studenten* 11, 19; Janssen en Voestermans, *Vergruisde universiteit* 117.
- 53 *Handelingen TK 1952-1953* Bijlagen 2955 1. Nota inzake voorgenomen maatregelen betreffende verhoging van de huren en wijziging van de belastingen; Van Baalen en Ramakers (red.), *Drees III* 453-457.
- 54 *Handelingen TK 1953-1954* 17 september 1953 3006; *Handelingen TK 1958-1959* Bijlagen 5601 1. Tweede nota inzake voorzieningen ten behoeve van studenten 4; Van Baalen en Ramakers (red.), *Drees III* 522; *De Tijd. Godsdienstig-staatkundig dagblad* 20 oktober 1953.
- 55 *De Tijd. Godsdienstig-staatkundig dagblad* 17 april 1958.
- 56 *Limburgsch Dagblad* 19 oktober 1953.
- 57 *Handelingen TK 1952-1953* bijlagen 3034 3. Coördinatie van bepalingen van sociale ver-

- zekeringswetten met die van de loonbelasting en de vereveningsheffing 7-8; *Handelingen EK 1952-1953* 22 april 1953 3245; *Handelingen TK 1953-1954* 14 december 1953 3471.
- 58 *Handelingen TK 1971-1972* bijlagen 11559 2. Rapport commissie studiefinanciering wetenschappelijk onderwijs (commissie-Andriessen) 13.
- 59 NA, Archief van de Sociale Verzekeringsraad, 2.25.17, inv.nr. 2100.
- 60 Van Daalen, 'Kinderbijslag' 301.
- 61 James Kennedy, 'Verandering door continuïteit. Modernisering in Nederland, 1945-1970' in: *De Nieuwste Tijd. Contactblad van de Vereniging voor de Geschiedenis van de Twintigste Eeuw* (1995) 5, 5-12, aldaar 6.
- 62 *Handelingen TK 1952-1953* Bijlagen 3002 1. Nota bevattende enige beschouwingen omtrent voorzieningen ten behoeve van studenten 2.
- 63 *Handelingen TK 1958-1959* Bijlagen 5601 1. Tweede nota inzake voorzieningen ten behoeve van studenten 1-5; *Handelingen TK 1963-1964* Bijlagen 7468 6. Wijziging van hoofdstuk VIII (Departement van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen) der rijksbegroting voor het dienstjaar 1962.
- 64 Janssen en Voestermans, *Vergruisde universiteit* 116.
- 65 De Liagre Böhl, 'Consensus en polarisatie' 293; *Handelingen TK 1964-1965* 19 november 1964 655.
- 66 Cals geciteerd bij: Van der Steen, *Cals* 161-162.
- 67 *Handelingen TK 1962-1963* 12 december 1962 2160.
- 68 Van der Steen, *Cals* 161-162.
- 69 Herman Obdeijn en Marlou Schrover, *Komen en gaan. Immigratie en emigratie in Nederland vanaf 1550* (Amsterdam 2008) 251; Gert Oostindie en Emy Maduro, *In het land van de overheerser II. Antillianen en Surinamers in Nederland 1634/1667-1954* (Dordrecht 1986) 39.
- 70 Van den Bosch en Zuydgeest, *Studiefinanciering* 118-119.
- 71 *Handelingen TK 1946-1947* Bijlagen 431 1-2. Goedkeuring van het Verdrag betreffende de culturele en intellectuele betrekkingen tussen Nederland en België.
- 72 *Handelingen TK 1955-1956* Bijlagen 4100 VI 2. Rijksbegroting voor het dienstjaar 1956 54.
- 73 M.J.J. Dierikx e.a., *Nederlandse Ontwikkelingssamenwerking. Bronnenuitgave deel 3 1967-1973* RGP kleine serie 103 (Den Haag 2005) 69; *Handelingen TK 1991-1992* Bijlagen 22573 2. Ontwikkelingssamenwerking en Onderwijs in de jaren negentig 68-69; *Handelingen TK 1965-1966* Bijlagen 8335 6. Wijziging van hoofdstuk XIV (Departement van Landbouw en Visserij) der rijksbegroting voor het dienstjaar 1964 2.
- 74 *Handelingen TK 1967-1968* Bijlagen 9300 V 4. Rijksbegroting voor het dienstjaar 1968 (Buitenlandse Zaken) 17.
- 75 *Handelingen TK 1962-1963* 6 november 1962 189.
- 76 *Amigoe di Curaçao. Weekblad voor de Curaçaosche eilanden* 13 mei 1966.
- 77 De Rooy, *Republiek van rivaliteiten* 228-229.

- 78 De Rooy, *Republiek van rivaliteiten* 235.
- 79 Van Daalen, 'Kinderbijslag' 307.
- 80 NA, Sociale Verzekeringsraad, 2.25.17, inv.nr. 2100.
- 81 Van den Bosch en Zuydgeest, *Studiefinanciering* 21.
- 82 NA, Sociale Verzekeringsraad, 2.25.17, inv.nr. 2100.
- 83 NA, Sociale Verzekeringsraad, 2.25.17, inv.nr. 2100; *Handelingen TK 1971-1972* bijlagen 11559 2. Rapport commissie studiefinanciering wetenschappelijk onderwijs (commissie-Andriessen) 17, 70; Archief Dienst Uitvoering Onderwijs, doos 9, map 33. G.J. Koch aan de ideeënbus van het Ministerie van Algemene Zaken, 6 oktober 1964.
- 84 Van den Bosch en Zuydgeest, *Studiefinanciering* 52.
- 85 Archief DUO, doos 4, map 8. A. Visser aan de minister, 1 december 1965.
- 86 Archief DUO, doos 4, map 8. A. Visser aan de minister, 1 december 1965.
- 87 Janssen en Voestermans, *Vergruisde universiteit* 118.
- 88 Bakker e.a., *Vijf eeuwen opvoeden* 374-376; De Liagre Böhl, 'Consensus en polarisatie' 287-288; Kennedy, *Nieuw Babylon* 43-44.
- 89 Janssen en Voestermans, *Vergruisde universiteit* 119-120.
- 90 De Rooy, *Republiek van rivaliteiten* 218.
- 91 Interview I.A. Diepenhorst in: Jaap Stam e.a., *Hoog gegrepen. Tien bewindslieden, universiteiten en politiek* (Amsterdam 1995) 4-17, aldaar 14.
- 92 Rimko van der Maar, 'De deeltjesversneller. Ton Regtien en de studentenbeweging in de jaren zestig', in: L.J. Dorsman en P.J. Knegtmans (red.), *Keurige wereldbestormers. Over de rol van studenten in de Nederlandse samenleving sedert 1876* (Hilversum 2008) 105-131, aldaar 113.
- 93 Regtien geciteerd bij: Righart, *Jaren zestig* 170; C.J.M. Schuyt en Ed Taverne, 1950. *Welvaart in zwart-wit*. (Den Haag 2000) 326.
- 94 Regtien geciteerd bij: Schuyt en Taverne, 1950 326.
- 95 Niek Pas, 'Regtien, Antonius Aegidius (1938-1989)', in Biografisch Woordenboek van Nederland. <http://www.historici.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/lemmata/bwn5/regtien> geraadpleegd op 28 maart 2014.
- 96 Janssen en Voestermans, *Vergruisde universiteit* 127, 129, 133-134, 139.
- 97 *Handelingen TK 1958-1959* Bijlagen 5601 1. Tweede nota inzake voorzieningen ten behoeve van studenten 5.
- 98 *Handelingen TK 1963-1964* 3 december 1963 758; *Handelingen EK 1963-1964* 6 mei 1964 785.
- 99 Righart, *Jaren zestig* 20.
- 100 Van den Bosch en Zuydgeest, *Studiefinanciering* 150.
- 101 Zie: Righart, *Jaren zestig*.
- 102 *Handelingen TK 1962-1963* 24 oktober 1962 2127; *Handelingen EK 1963-1964* 11 februari 1964 302; Archief DUO, doos 9, map 33. G.J. Koch aan de ideeënbus van het ministerie van Algemene Zaken, 6 oktober 1964.

- 103 *Handelingen TK 1971-1972* bijlagen 11559 2. Rapport commissie studiefinanciering wetenschappelijk onderwijs (commissie-Andriessen) 15; Peter van der Heiden en Alexander van Kessel (red.), *Rondom de Nacht van Schmelzer. De kabinetten-Marijnen, -Cals en -Zijlstra 1963-1967*. Parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945, deel 8 (Amsterdam 2010) 456; *Handelingen TK 1964-1965* 19 november 1964 655.
- 104 Janssen en Voestermans, *Vergruisde universiteit* 154; interview I.A. Diepenhorst in: Stam e.a., *Hoog gegrepen* 12.
- 105 *De Tijd. Dagblad voor Nederland* 22 september 1966.
- 106 NA G.A. Diepenhorst en I.A. Diepenhorst, 2.21.339, inv.nr. 203. Klompé aan minister Diepenhorst, 15 september 1966. Zie ook: Gerard Mostert, *Marga Klompé 1912-1986. Een biografie* (Amsterdam 2011) 361.
- 107 *De Tijd. Dagblad voor Nederland* 23 september 1966.
- 108 Van der Heiden en Van Kessel, *Nacht van Schmelzer* 410.
- 109 G.M. Nederhorst geciteerd bij: Van der Heiden en Van Kessel, *Nacht van Schmelzer* 456.
- 110 De Rooy en Te Velde, *Met Kok* 178.
- 111 Kennedy, *Nieuw Babylon* 10-12, 149.
- 112 *Handelingen TK 1966-1967* 18 april 1967 25. Regeringsverklaring.

Noten hoofdstuk 6

- 1 De Rooy en Te Velde, *Met Kok* 170, 179-180.
- 2 *Handelingen TK 1971-1972* bijlagen 11559 2. Rapport commissie studiefinanciering wetenschappelijk onderwijs (commissie-Andriessen) 66. Installatierede van de Minister van Onderwijs en Wetenschappen 5 december 1967.
- 3 *Handelingen TK 1971-1972* bijlagen 11559 2. Rapport commissie studiefinanciering wetenschappelijk onderwijs (commissie-Andriessen) 10-12.
- 4 Rapport commissie-Andriessen 21-22, 27.
- 5 W. Drees jr, 'Een redelijke financiering van het wetenschappelijk onderwijs', in: Jan Hendrikus Christiaanse en Willem Drees jr. (red.), *Fiscaal-economische opstellen. Bundel opstellen aangeboden aan Prof. Dr. B. Schendstok ter gelegenheid van zijn afscheid als hoogleraar aan de Nederlandse Economische Hogeschool te Rotterdam* (Alphen aan den Rijn 1966) 67 geciteerd bij: Rapport commissie Andriessen 28.
- 6 Rapport commissie-Andriessen 4.
- 7 Rapport commissie-Andriessen 36.
- 8 Rapport commissie-Andriessen 3-4, 34-37.
- 9 *Ibid.*, 23.
- 10 Rapport commissie-Andriessen 44-52.
- 11 Knippenberg en Van der Ham, *Bron van aanhoudende zorg* 551-552.

- 12 Ilja van den Broek, *Heimwee naar de politiek De herinnering aan het kabinet-Den Uyl* (Amsterdam 2002) 140.
- 13 De Rooy, *Republiek van rivaliteiten* 266.
- 14 Knippenberg en Van der Ham, *Bron van aanhoudende zorg* 561.
- 15 Contourennota geciteerd bij: Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling, *De weg omhoog. Een analyse van het vertoog over sociale mobiliteit in regeeringsbeleid* (Den Haag 2010) 66.
- 16 J. de Boer en D.C. van Ingen, *Een prijs voor onderwijs. Naar een rechtvaardige toepassing van de profijtgedachte* (Den Haag 1980) 35.
- 17 PvdA, D'66 een PPR, *Keerpunt 1972. Regeerakkoord van de progressieve drie* (Amsterdam 1972) 13, 15; *Handelingen TK 1974-1975 Bijlagen 12 778 2*. Voorlopig verslag 1.
- 18 Hans van den Doel, Han Lammings, Arie van der Hek e.a., *Tien over rood. Uitdaging van Nieuw Links aan de PvdA* (Amsterdam 1966) 43.
- 19 *Handelingen TK 1974-1975 Bijlagen 12 778 2*. Voorlopig verslag 1,2; gesprek met dr. J.A. van Kemenade 11 april 2012; *Keerpunt 1972*, 15. Zie ook: Nederlands Verbond van Vakverenigingen, *Wenkend perspectief. Studie over de inkomens- en vermogensverdeling* (Amsterdam 1957) 259; Wiardi Beckman Stichting, *Gelijke kansen. Studiekostenvergoeding voor alle studenten* (Amsterdam 1959) 26; Partij van de Arbeid, *Verkiezingsprogramma 1959*.
- 20 *Handelingen TK 1973-1974 28 mei 1973*, 1568. Regeringsverklaring.
- 21 Gesprek Van Kemenade, 11 april 2012.
- 22 Ger Klein, *Over de rooie. Relas van een manisch-depressief politicus* (Amsterdam 1994) 16-18, 26-27, 53-54. *De Volkskrant*, 10 december 1998.
- 23 *Uitleg 360* (1974) 4.
- 24 Interview met Jos van Kemenade, in: Stam e.a., *Hoog gegrepen* 55-70, aldaar 66.
- 25 *Handelingen TK 1973-1974 8 mei 1974*, 3617.
- 26 Gesprek Van Kemenade, 11 april 2012
- 27 Interview met Ger Klein, in: Stam e.a., *Hoog gegrepen* 71-87, aldaar 75-76; *Uitleg 347* (1973) 4; *Uitleg 335* (1973) 6.
- 28 *Uitleg 364* (1974) 23.
- 29 *Uitleg 347* (1973) 4.
- 30 *Handelingen TK 1974-1975 Bijlagen 12 778 1*. Nota studiefinanciering 16; NA, Ministerraad, 2.02.05.02, inv.nr. 1398. Vergadering 4 januari 1974.
- 31 *Handelingen TK 1974-1975 Bijlagen 12 778 1*. Nota studiefinanciering 15-18.
- 32 Rapport commissie Andriessen 73; *Handelingen TK 1974-1975 Bijlagen 12 778 1*. Nota studiefinanciering 22.
- 33 *Handelingen TK 1974-1975 Bijlagen 12 778 2*. Voorlopig verslag 2.
- 34 NA, Ministerraad, 2.02.05.02 inv.nr. 1398. Vergadering 4 januari 1974.
- 35 *Handelingen TK 9 mei 1974*, 3680; interview met Jos van Kemenade, in: Stam e.a., *Hoog gegrepen* 55-70, aldaar 59.

- 36 *Handelingen TK 1974-1975* Bijlagen 12 778 1. Nota studiefinanciering 15, 16.
- 37 *Handelingen TK 1974-1975* Bijlagen 12 778 1. Nota studiefinanciering 14.
- 38 *Handelingen TK 1974-1975* Bijlagen 12 778 2. Voorlopig verslag 2-7.
- 39 *Limburgsch Dagblad* 5 juni 1973.
- 40 *Uitleg* 364 (1974); Knippenberg en Van der Ham, *Bron van aanhoudende zorg* 585.
- 41 *Uitleg* 377 4; Knippenberg en Van der Ham, *Bron van aanhoudende zorg* 584; *Handelingen TK 1975-1976* Bijlagen 12778 8. Nadere memorie van antwoord 3; NA, Onderwijs: DG Hoger Onderwijs en Wetenschappelijk Onderzoek, 2.14.5168, inv.nr. 2929.
- 42 NA, Ministerraad, 2.02.05.02, inv.nr. 1409. Vergadering 22 en 29 november 1974.
- 43 NA, Ministerraad, 2.02.05.02, inv.nr. 2187; gesprek Van Kemenade, 11 april 2012; *Uitleg* 379 2.
- 44 NA, Onderwijs: DG Hoger Onderwijs en Wetenschappelijk Onderzoek, 2.14.5168, inv.nr. 2931.
- 45 Jose Toirkens, *Schijn en werkelijkheid van het bezuinigingsbeleid 1975-1986. Een onderzoek naar de besluitvorming over bezuinigen in de ministerraad en het gedrag van individuele ministers* (Deventer 1988) 1, 32-42.
- 46 NA, Onderwijs: DG Hoger Onderwijs en Wetenschappelijk Onderzoek, 2.14.5168, inv.nr. 2930.
- 47 NA, Onderwijs: DG Hoger Onderwijs en Wetenschappelijk Onderzoek, 2.14.5168, inv.nr. 2931.
- 48 *Handelingen TK 1975-1976* Bijlagen 14 184 3. memorie van toelichting; NA, Ministeraad, 2.02.05.02, inv.nr. 2199. vergadering 28 januari 1977; interview met Ger Klein, in: Jaap Stam e.a., *Hoog gegrepen* 76-77.
- 49 Interview met Ger Klein, in: Jaap Stam e.a., *Hoog gegrepen* 76-77.
- 50 Gesprek Van Kemenade, 11 april 2012.
- 51 Interview met Ger Klein, in: Jaap Stam e.a., *Hoog gegrepen* 76.
- 52 *De Waarheid* 13 januari 1975.
- 53 NA, Onderwijs: DG Hoger Onderwijs en Wetenschappelijk Onderzoek, 2.14.5168, inv.nr. 2930.
- 54 *Uitleg* 521 30.
- 55 Stavros Zouridis, *Digitale disciplineren: over ICT, organisatie, wetgeving en het automatiseren van beschikkingen* (Delft 2000) 174-176.
- 56 *Uitleg* 473 2.
- 57 Knippenberg en Van der Ham, *Bron van aanhoudende zorg* 584.
- 58 Jan van Merriënboer, Peter Bootsma en Peter van Griensven, *Van Agt, biografie. Tour de force* (Amsterdam 2008) 292-293; gesprek Van Kemenade, 11 april 2012.
- 59 *Handelingen TK 1977-1978* 17 januari 1978 353.
- 60 *Handelingen TK 1977-1978* 2 maart 1978 1349.
- 61 De Boer en Van Ingen, *Prijs voor onderwijs* deel 1; *Handelingen TK 1980-1981* Bijlagen 16 743 6. Collegegeldwet hoger beroepsonderwijs 6.

- 62 Teldersstichting, *Een liberale visie op de verdeling van inkomen en vermogen* (Den Haag 1979) 179-180; Programma vvd Tweede-Kamerverkiezingen 1977.
- 63 G. Puchinger, *In gesprek met het kabinet- Van Agt* (Kampen 1980) 245.
- 64 Stam e.a., *Hoog gegrepen* 92.
- 65 *Handelingen TK 1974-1975* Bijlagen 12 778 1. Nota studiefinanciering 22; NA, Onderwijs: DG Hoger Onderwijs en Wetenschappelijk Onderzoek, 2.14.5168, inv.nr. 2932.
- 66 *Handelingen TK 1980-1981*. Bijlagen 16 650 1. Nieuw stelsel van studiefinanciering.
- 67 NA, Onderwijs: DG Hoger Onderwijs en Wetenschappelijk Onderzoek, 2.14.5168, inv.nr. 2809; *Folia Civitas* 5 mei 1979.
- 68 NA, Onderwijs: DG Hoger Onderwijs en Wetenschappelijk Onderzoek, 2.14.5168, inv.nr. 2809.
- 69 Toirkens, *Schijn en werkelijkheid* 55, 71; Van Merriënboer e.a., *Van Agt* 339-340.
- 70 Toirkens, *Schijn en werkelijkheid* 71.
- 71 Pieter Gerrit Kroeger en Jaap Stam, *De Rogge staat er dun bij. Macht en verval van het CDA, 1974-1998* (Amsterdam 1998) 132.
- 72 Toirkens, *Schijn en werkelijkheid* 208, 287; Van Merriënboer e.a., *Van Agt* 339-340; *Limburgsch Dagblad* 7 april 1981.
- 73 Interview Fons van der Stee, geciteerd bij: Toirkens, *Schijn en werkelijkheid* 71.
- 74 Dagelijks bestuur SER aan Minister van O&W, 21 november 1980; Academische Raad aan Minister van O&W, 31 oktober 1980 in: *Handelingen TK 1980-1981*. Bijlagen 16 650 1. Nieuw stelsel van studiefinanciering 6,8.
- 75 *Handelingen TK 1980-1981* 10 december 1980 1994-1995.
- 76 NA, Ministerraad, 2.02.05.02, inv.nr. 3231. extra vergadering 24 februari 1981.
- 77 Jo Ritzen, *De minister. Een handboek* (Amsterdam 1998) 115.
- 78 NA, Ministerraad, 2.02.05.02, inv.nr. 3231. vergadering 20 februari 1981.
- 79 NA, Ministerraad, 2.02.05.02, inv.nr. 3231. extra vergadering 24 februari 1981.
- 80 Ibid.; *Handelingen TK 1980-1981*. Bijlagen 16 650 1. Nieuw stelsel van studiefinanciering.
- 81 *Limburgsch Dagblad* 26 februari 1981.
- 82 *Handelingen TK 1980-1981* 26 februari 1981 3552.
- 83 *Handelingen TK 1980-1981* 11 maart 1981 3874; *Handelingen TK 1980-1981* Bijlagen 16 743 6. Collegegeldwet hoger beroepsonderwijs 6-7; *Limburgsch Dagblad* 26 februari 1981.
- 84 Gesprek met B.P.M. Nieuwhof, 17 oktober 2012; e-mail B.P.M. Nieuwhof 20 oktober 2012. Peter Nieuwhof, 'Naar een nieuw inkomensbeleid', in: *Socialisme en Democratie* 12 (1981) 573-584, aldaar 573-576.
- 85 *Handelingen TK 1983-1984* bijlagen 18 441 2. Hoofddlijnen voor een nieuw stelsel van studiefinanciering 22-40.
- 86 Gesprek Van Kemenade, 11 april 2012; Collectie B.P.M. Nieuwhof, Groningen. Informatie over de studiefinanciering voor de kabinetsformatie 1981; Knippenberg

- en Van der Ham, *Bron van aanhoudende zorg*.
- 87 *Handelingen TK 1981-1982* 16 november 1981 336. Regeringsverklaring; *ibid.* 29 september 1981 74; *ibid.* 30 september 1981 102.
- 88 *Handelingen TK 1983-1984* bijlagen 18 441 2. Hoofdlijnen voor een nieuw stelsel van studiefinanciering 28, 34-35; *Uitleg Magazine* 75 (1981) 4-5; NA, Onderwijs: DG Hoger Onderwijs en Wetenschappelijk Onderzoek, 2.14.5168, inv.nr. 4911.
- 89 Anet Bleich, *Joop den Uyl, dromer en doordouwer* (Amsterdam 2008) 421; gesprek Van Kemenade, 11 april 2012.
- 90 *Uitleg Magazine* 87 (1982) 3.
- 91 Knippenberg en Van der Ham, *Bron van aanhoudende zorg* 705.
- 92 *Utrechts Nieuwsblad* 16 februari 1982 en *NRC Handelsblad* 16 mei 1988 in: A.J.J. in 't Groen e.a. (red.), *Deetmans missie* (Den Haag 1989) 26-27.
- 93 Roel in 't Veld geciteerd bij: *NRC Handelsblad* 16 mei 1988 in: In 't Groen e.a., *Deetmans missie* 128-129.
- 94 Herman de Liagre Böhl, 'Consensus en polarisatie. Spanningen in de verzorgingsstaat 1945-1990', in: Aerts e.a., *Land van kleine gebaren* 263-342, aldaar 318.
- 95 Knippenberg en Van der Ham, *Bron van aanhoudende zorg* 642-647.
- 96 *Handelingen TK 1982-1983* 31 mei 1983 4241.
- 97 Knippenberg en Van der Ham, *Bron van aanhoudende zorg* 642-647.
- 98 *Handelingen TK 1982-1983* Bijlagen 17 860 4. Voorjaarsnota 1983 8-9; *Uitleg magazine* 111 (1983) 7; *Handelingen TK 1982-1983* Bijlagen 18100 VIII 23 Rijksbegroting voor het jaar 1984 18-19.
- 99 Collectie B.P.M. Nieuwhof, Groningen. Nota directeur SF J.M.C.M. van Schoten aan minister Deetman, 2 december 1982.
- 100 NA, Ministerraad, 2.02.05.02, inv.nr. 3755. vergadering 18 en 25 maart 1983.
- 101 NA, Ministerraad, 2.02.05.02., inv.nr. 3756. vergadering 8 april 1983.
- 102 Toirkens, *Schijn en werkelijkheid* 327-328.
- 103 NA, Ministerraad, 2.02.05.02, inv.nr. 3760. vergadering 24, 25 en 26 augustus 1983; NA, Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid: Directie Sociale Verzekeringen en Voorgangers [periode 1980-1989], 2.15.5143, inv.nr. 873.
- 104 *Handelingen TK 1983-1984* 11 oktober 1983 314; 12 oktober 1983 393.
- 105 NA, Ministerraad, 2.02.05.02, inv.nr. 3762, 3763. vergadering 21 oktober, 4 november, 11 november en 25 november 1983.
- 106 *Uitleg Magazine* 140, 4.
- 107 *Handelingen TK 1982-1983* 16 juni 1983 4650.
- 108 NA, Ministerraad, 2.02.05.02, inv.nr. 3756, 3763. vergadering 18 april en 25 november 1983.
- 109 *Handelingen TK 1982-1983* 30 november 1982 855-856.
- 110 Collectie B.P.M. Nieuwhof, Groningen. Nota directeur SF J.M.C.M. van Schoten aan minister Deetman, 2 december 1982.

- 111 NA, SoZa/DSV 1980-1989, 2.15.5143 inv.nr. 871; Hoekstra e.a., *Goed besteed en niet zo zuinig ook* 131.
- 112 NA, SoZa/DSV 1980-1989, 2.15.5143 inv.nr. 871.
- 113 NA, SoZa/DSV 1980-1989, 2.15.5143 inv.nr. 871; *Reformatorisch Dagblad* 10 december 1984; *Limburgsch Dagblad* 26 juli 1985.
- 114 NA, Onderwijs: DG Hoger Onderwijs en Wetenschappelijk Onderzoek, 2.14.5168, inv.nr. 3792; NA, SoZa/DSV 1980-1989, 2.15.5143 inv.nr. 873; Collectie B.P.M. Nieuw-hof, Groningen. Concept-nota 'Hoofdlijnen voor een nieuw stelsel van studiefinanciering' 2 februari 1984.
- 115 Hoekstra e.a., *Goed besteed en niet zo zuinig ook* 131-132; NA, SoZa/DSV 1980-1989, 2.15.5143 inv.nr. 873.
- 116 Wim Deetman geciteerd bij: *Het Parool* 21 maart 1988 in: In 't Groen e.a., *Deetmans missie* 116-119, aldaar 116.
- 117 NA, SoZa/DSV 1980-1989, 2.15.5143 inv.nr. 873.
- 118 *Handelingen TK 1983-1984* Bijlagen 18 441 5. Lijst van antwoorden 18.
- 119 *Uitleg magazine* 120 11; *Handelingen TK 1983-1984* Bijlagen 18 100 VIII 90. Motie Lansink/Den Ouden-Dekkers.
- 120 NA, SoZa/DSV 1980-1989, 2.15.5143 inv.nr. 873.
- 121 *Handelingen TK 1983-1984* 25 januari 1984 2454.
- 122 NA, SoZa/DSV 1980-1989, 2.15.5143 inv.nr. 873.
- 123 NA, SoZa/DSV 1980-1989, 2.15.5143 inv.nr. 873.
- 124 *Handelingen TK 1983-1984* bijlagen 18 441 2. Hoofdlijnen voor een nieuw stelsel van studiefinanciering; *Amigoe di Curaçao. Weekblad voor de Curaçaosche eilanden* 31 oktober 1987.
- 125 NA, Ministerraad, 2.02.05.02, inv.nr. 4072 vergadering 22 juni 1984.
- 126 *Limburgsch dagblad* 28 juni 1984; *Handelingen TK 1984-1985* 3 december 1984 3, 8; Knippenberg en Van der Ham, *Bron van aanhoudende zorg* 728.
- 127 *Reformatorisch Dagblad* 27 juni 1984.
- 128 *Limburgsch dagblad* 28 juni 1984.
- 129 *Handelingen EK 1985-1986* Bijlagen 19 125 136b. Wet op de studiefinanciering, Memorie van Antwoord 16.
- 130 W.B.H.J. van de Donk, P.H.A. Frissen en I.Th.M. Snellen, 'Spanningen tussen wetgeving en systeemontwikkeling: de Wet Studiefinanciering', in: *Beleidswetenschap*, (1990) 1, 4-19, aldaar 8; NA, Ministerraad, 2.02.05.02, inv.nr. 4349. vergadering 15 maart 1985; Archief DUO doos 16, map 64. Advies Commissie Studiefinanciering (C. de Hart, C.E. Hunter en A.J. Vermaat) aan de minister, 2 december 1987 5.
- 131 NA, Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, Directie Wetgeving en Juridische Zaken, 2.14.78, inv.nr. 99. Deetman aan de ministerraad, 1 maart 1985; NA, Ministerraad, 2.02.05.02, inv.nr. 4349. vergadering 15 maart 1985; NA, SoZa/DSV 1980-1989, 2.15.5143 inv.nr. 875; Van de Donk e.a., 'Spanningen' 7; *Hande-*

- lingen TK Bijlagen 19 125 136b. Wet op de studiefinanciering, Memorie van Antwoord.
- 132 D. Backx en H. Backx, *De Wet Studiefinanciering* (Zwolle 1987) 148-149; Van de Donk e.a., 'spanningen' 10; Archief DUO doos 16, map 64. Advies Commissie Studiefinanciering 4-5.
- 133 *Handelingen TK 1984-1985* Bijlagen 19 125 B. Advies van de Raad van State; *Handelingen EK* Bijlagen 19 125 13. Wet op de studiefinanciering, Eindverslag 1.
- 134 *Handelingen TK 1985-1986* 27 januari 1986 42-8.
- 135 *Handelingen TK 1984-1985* Bijlagen 19 125 3. Wet op de studiefinanciering, Memorie van Toelichting 5,6; *Reformatorisch Dagblad* 22 januari 1986.
- 136 Zie bijvoorbeeld: C. de Hart, *Rapport van de Adviescommissie Uitvoering wsf* (Leiden 1987); Knippenberg en Van der Ham, *Bron van aanhoudende zorg* 720-744; Zouridis, *Digitale disciplinerings* 117-190; Van de Donk e.a., 'Spanningen'.
- 137 Archief DUO doos 16, map 63. PSGI Van Boven aan minister Deetman, 27 juni 1985.
- 138 NA, Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, Directie Wetgeving en Juridische Zaken, nummer toegang 2.14.78, inventarisnummer 99. H.H. Dalmijn aan minister Deetman, 11 december 1984.
- 139 Knippenberg en Van der Ham, *Bron van aanhoudende zorg* 727, 729.
- 140 Archief DUO doos 16, map 63. verslag bijeenkomst projectmanagementgroep, PSGI en minister Deetman, 2 januari 1986; Zouridis, *Digitale disciplinerings* 152-154; *Handelingen EK 1985-1986* 22 april 1986 1043; Archief DUO doos 16, map 63. PSGI Van Boven aan minister Deetman, 27 juni 1985.
- 141 Archief DUO doos 16, map 64. Advies Commissie Studiefinanciering (C. de Hart, C.E. Hunter en A.J. Vermaat) aan de minister, 2 december 1987.
- 142 Archief DUO doos 16, map 64. Advies Commissie Studiefinanciering (C. de Hart, C.E. Hunter en A.J. Vermaat) aan de minister, 2 december 1987.
- 143 Ibid.
- 144 Archief DUO doos 16, map 63. verslag bijeenkomst projectmanagementgroep, PSGI en minister Deetman, 2 januari 1986.
- 145 *Limburgsch Dagblad* 20 en 27 maart 1987; *Trouw* 4 november 1987 in: In 't Groen e.a., *Deetmans missie* 104-107; Knippenberg en Van der Ham, *Bron van aanhoudende zorg* 734.
- 146 VPRO, televisieprogramma *Andere tijden* 3 december 2009.
- 147 A.F.A. Korsten, *Grote klasse! Op zoek naar excellente ambtenaren en leiderschap* (z.p. 2005) 65.
- 148 Knippenberg en Van der Ham, *Bron van aanhoudende zorg* 734; *Vrij Nederland* 15 april 1989 in: In 't Groen e.a., *Deetmans missie* 150-153.
- 149 *Elseviers Magazine* 23 januari 1988 in: In 't Groen e.a., *Deetmans missie* 110-113; Knippenberg en Van der Ham, *Bron van aanhoudende zorg* 738; Archief DUO doos 16, map 64. Advies Commissie Studiefinanciering.

- 150 Van de Donk e.a., ‘Spanningen’ 8; *Limburgsch Dagblad* 19 december 1987; Backx en Backx, *Studiefinanciering* 148.
- 151 Interview Jaap Stam met W.J. Deetman, in: Stam e.a., *Hoog gegrepen* 107-123, aldaar 120.
- 152 *Handelingen TK 1987-1988* bijlagen 20424 2. Verslag Nationale Ombudsman 1987 130.
- 153 Gesprek Van Kemenade, 11 april 2012; gesprek B.P.M. Nieuwhof, 17 oktober 2012.
- 154 Klaartje Peters, *Verdeelde macht. Een onderzoek naar invloed op rijksbesluitvorming in Nederland* (Amsterdam 1999) 245-246. Het verschijnsel is ook waargenomen door historica Saskia Bonjour. Zie: Saskia Bonjour, *Grens en gezin. Beleidsvorming inzake gezinsmigratie in Nederland, 1955-2005* (z.p. 2009) 305.
- 155 Commissie Uitgangspunten Nieuw Studiefinancieringsbeleid, *Leren investeren; investeren in leren. Een verkenning naar stelsels van studiefinanciering* (Den Haag 2003) 61; Hans Vossensteyn e.a., *International experiences with student financing. Tuition fees and student financial support in perspective* (z.p. 2013)

Noten hoofdstuk 7

- 1 *Handelingen TK 1983-1984* bijlagen 18 441 2. Hoofdlijnen voor een nieuw stelsel van studiefinanciering 6; *Handelingen TK 1984-1985* Bijlagen 19 125 3. Wet op de studiefinanciering, Memorie van Toelichting 31; NL-NA, Onderwijs; DG Hoger Onderwijs en Wetenschappelijk Onderzoek, 2.14.5168, inv.nr. 2160; Backx en Backx, *Studiefinanciering* 10-11.
- 2 *Handelingen TK 1977-1978* 16 januari 1978 332-334.
- 3 Kroeger en Stam, *Rogge* 141-142.
- 4 H. de Groot, ‘De prijskaartjes van de verzorgingsstaat’, in: *Economisch Statistische Berichten* 2 oktober 1991 981-984; J.A. van Kemenade, J.M.M. Ritzen en M.A.M. Wöltgens, *Om een werkbare toekomst. Aanzetten tot een middellange termijn beleid, gericht op volledige werkgelegenheid en economisch herstel* (Den Haag 1984) 108-109; De Liagre Böhl, ‘Consensus en polarisatie’, 320-321.
- 5 De Rooy, *Republiek van rivaliteiten* 282. Zie ook: Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling, *Weg omhoog* 32-33; R.J. in ’t Veld, *De vlucht naar Isfahan? Over bestuur, planning en de toekomst van het hoger onderwijs* (Den Haag 1984) 16-18.
- 6 Hendrik Jan ter Bogt, *Neo-institutionele economie, management control en verzelfstandiging van overheidsorganisaties. Overwegingen voor verzelfstandiging en effecten op efficiëntie en financieel-economische sturing* (Capelle aan den IJssel 1997) 25-26; In ’t Veld, *vlucht naar Isfahan* 19-21.
- 7 Ronald Kroeze en Sjoerd Keulen, ‘Managerspolitiek. Waarom historici oog voor management moeten hebben’, in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Ge-*

- schiedenis der Nederlanden* (BMGN) 127-2 (2012) 97-112, aldaar 102; De Liagre Böhl, 'Concensus en polarisatie' 321.
- 8 Ewan Ferlie e.a., *The new public management in action* (Oxford 1996) geciteerd bij: Jouke de Vries en Marcel van Dam, *Politiek-bestuurlijk management. Een blik achter de gouden muur* (Alphen aan den Rijn 1998) 16.
- 9 *Trouw* 18 juni 1992.
- 10 Schuyt, *Hart van de verzorgingsstaat* 185.
- 11 *Handelingen TK 1984-1985* Bijlagen 19 125 2. Wet op de studiefinanciering art. 58.
- 12 *Handelingen TK 1988-1989* Bijlagen 21 170 1. Voorjaarsnota 1989 13; Knippenberg en Van der Ham, *Bron van aanhoudende zorg* 747-748.
- 13 *Handelingen TK 1991-1992* Bijlagen 22 328 1. Verslag van de werking van de Wet op de studiefinanciering 15-16.
- 14 Stam, *Rogge* 233-235.
- 15 Stam e.a., *Hoog gegrepen* 112.
- 16 Korsten, *Grote klasse!* 63.
- 17 In 't Veld, *Vlucht naar Isfahan* 22-26, 101-106, 157-158, 204-210.
- 18 Korsten, *Grote klasse!* 63.
- 19 NA, Onderwijs: DG Hoger Onderwijs en Wetenschappelijk Onderzoek, 2.14.5168, inv.nr. 3792.
- 20 W.C.M. van Lieshout, 'Het hoger onderwijs op drift', in: W.C.M. van Lieshout e.a., *Bestuur en meesterschap. Opstellen over samenleving, staat en sturing* (Den Haag 1988) 195-226, aldaar 203, 222-223.
- 21 *Handelingen TK 1987-1988* Bijlagen 20 200 VIII 81. Rijksbegroting voor het jaar 1988 6.
- 22 Ter Bogt, *Neo-institutionele economie* 129-130.
- 23 NA, Onderwijs: DG Hoger Onderwijs en Wetenschappelijk Onderzoek, 2.14.5168, inv.nr. 2160; *Handelingen TK 1987-1988* Bijlagen 20 492 1. Financieel-economisch beleid 14.
- 24 Stam e.a., *Hoog gegrepen* 119; Kroeger en Stam, *Rogge* 350; Arnold A.J. Spee en Anne-Marie Bruggert, *Tien jaar studiefinanciering* (Zoetermeer 1996) 8-9; Commissie Uitgangspunten Nieuw Studiefinancieringsbeleid, *Leren investeren* 26; *Limburgsch Dagblad* 10 maart 1988; Van Poelgeest, *Zo doen wij dat dus*.
- 25 *Handelingen TK 1988-1989* Bijlagen 20 863 2. Studiefinanciering; *Algemeen Dagblad* 14 maart 1989 in: In 't Groen e.a., *Deetmans missie* 140-141.; NA, Onderwijs: DG Hoger Onderwijs en Wetenschappelijk Onderzoek, 2.14.5168, inv.nr. 5124.
- 26 *Het Parool*, 21 maart 1988 in: In 't Groen e.a., *Deetmans missie* 116-119, aldaar 117.
- 27 *Handelingen TK 1987-1988* Bijlagen 20 492 1. Financieel-economisch beleid 15; Kroeger en Stam, *Rogge* 235-236; *Limburgsch Dagblad* 4 maart 1989.
- 28 *Trouw*, 30 april 1988 in: In 't Groen e.a., *Deetmans missie* 122-126.
- 29 *Handelingen TK 1988-1989* Bijlagen 21 170 1. Voorjaarsnota 1989 9; *De Telegraaf*, 31

- maart, 17 en 28 april 1989; *Het Parool*, 8 april 1989 in: In 't Groen e.a., *Deetmans missie* 144-146.
- 30 Kroeger en Stam, *Rogge* 241.
- 31 Knippenberg en Van der Ham, *Bron van aanhoudende zorg* 748; Kroeger en Stam, *Rogge* 241.
- 32 *NRC Handelsblad* 11 juni 1990.
- 33 S.J. Toirkens, 'De jaren negentig: het blijft schipperen', in: *Economisch Statistische Berichten* 18 oktober 1989, 1023-1026.
- 34 *Handelingen TK 1989-1990* Bijlagen 21 132 8. Kabinetscrisis en formatie 1989 30; Ritzen, *De minister* 104; NA, Onderwijs: DG Hoger Onderwijs en Wetenschappelijk Onderzoek, 2.14.5168, inv.nr. 2189.
- 35 *Handelingen TK 1989-1990* Bijlagen 21 300 VIII. Heroriëntering studiefinanciering 2.
- 36 J.A. van Kemenade, J.M.M. Ritzen en M.A.M. Wöltgens, *Om een werkbare toekomst* 110.
- 37 Ritzen, *De minister* 39.
- 38 Ritzen, *De minister* 39.
- 39 *Handelingen TK 1989-1990* Bijlagen 21 300 VIII. Heroriëntering studiefinanciering 6.
- 40 NA, Onderwijs: DG Hoger Onderwijs en Wetenschappelijk Onderzoek, 2.14.5168, inv.nr. 2189; *Handelingen TK 1989-1990* Bijlagen 21 300 VIII. Heroriëntering studiefinanciering 7-8.
- 41 *Handelingen TK 1991-1992* Bijlagen 22 328 1. Verslag van de werking van de Wet op de studiefinanciering 32.
- 42 J.M.M. Ritzen, 'Onderwijs en economie', in: J.A. van Kemenade (red.), *Onderwijs: bestel en beleid* (Groningen 1981) 244-328, aldaar 252.
- 43 *Handelingen TK 1989-1990* Bijlagen 21 132 8. Kabinetscrisis en formatie 1989 30; *Handelingen TK 1989-1990* bijlagen 21 300 VIII 78. Nota heroriëntering studiefinanciering 5.
- 44 College Toekomst Studiefinanciering, *De kost gaat voor de kennis uit. Studiefinanciering in de kennismaatschappij* (Den Haag 1997) 9.
- 45 Ritzen, *De minister* 46.
- 46 P.L. Hupe en A.I.T. van Solm, *Het Zoetermeerse labyrint. Veronderstellingen achter het studiefinanciersbeleid* (Den Haag 1998) 33-34, bijlage A; Spee en Bruggert, *Tien jaar studiefinanciering* 10-16.
- 47 Backx en Backx, *Studiefinanciering* 15.
- 48 Hupe en Van Solm, *Labyrint* 22; Spee en Bruggert, *Tien jaar studiefinanciering* 21.
- 49 Interview met Jo Ritzen in: Stam e.a., *Hoog gegrepen* 161-178, aldaar 165.
- 50 NA, Onderwijs: DG Hoger Onderwijs en Wetenschappelijk Onderzoek, 2.14.5168, inv.nr. 5124.
- 51 *Handelingen TK 1990-1991* 9 oktober 1991 8-440.
- 52 Ritzen, *De minister* 104.

- 53 W.S.P. Fortuyn, 'OV-Studentenkaart prooi in bureaucratisch steekspel', in: *Algemeen Dagblad* 17 augustus 1993.
- 54 Spee en Bruggert, *Tien jaar studiefinanciering* bijlagen.
- 55 *NRC Handelsblad* 5 mei 1992; *Trouw* 18 juni 1992; *Algemeen Nederlands Persbureau* 13 oktober 1994.
- 56 *Handelingen EK 1994-1995* 27 september 1994 1-12.
- 57 *Handelingen TK 1992-1993* 11 mei 1993 67-4833, 67-4836; Parlementair Documentatiecentrum, Universiteit Leiden, http://www.parlement.com/id/vgo9llmsk-8vc/g_j_gert_schutte. Geraadpleegd op 24 juni 2013.
- 58 *De Telegraaf* 13 april 1990; *Het Parool* 10 mei 1993.
- 59 Jankarel Gevers, 'Op eenzame hoogte. Een plaatsbepaling. Rede bij de opening van het Academisch Jaar 1993/1994 van de Universiteit van Amsterdam, 6 september 1993' in: Jankarel Gevers, *De breekbaarheid van het goede. Bijdragen aan de idee van een universiteit* (Amsterdam 1998) 109-130, aldaar 121.
- 60 *Trouw* 18 juni 1992.
- 61 *ANP* 22 juni 1994; De Rooy en Te Velde, *Met Kok* 68-71.
- 62 *Handelingen TK 1993-1994* Bijlagen 23 715 8. kabinetsformatie 1994 27.
- 63 *ANP* 25 juli 1994.
- 64 *VVD, Nederland moet weer aan de slag. Kernprogramma 1994-1998* 11; Democraten '66, *Ruimte voor de toekomst. Verkiezingsprogramma 1994-1998* 83.
- 65 *Trouw* 7 mei 1993, 7 oktober 1993; *Handelingen TK 1993-1994* Bijlagen 23 715 11. Kabinetsformatie 1994 31. Een soortgelijk idee was in de jaren vijftig geopperd door de commissie-Rutten.
- 66 College Toekomst Studiefinanciering, *De kost* 6; Commissie Uitgangspunten Nieuw Studiefinancieringsbeleid, *Leren investeren* 46.
- 67 Stam e.a., *Hoog gegrepen* 172-173.
- 68 Ritzen, *De minister* 110.
- 69 *Algemeen Dagblad* 13 februari 1995.
- 70 *Handelingen TK 1994-1995* 15 februari 1995 48-3063.
- 71 *Handelingen TK 1994-1995* 15 februari 1995 48-3048.
- 72 *Handelingen EK 1994-1995* 6 juni 1995 33-1383.
- 73 *Handelingen TK 1994-1995* Bijlagen 24 094 A. Advies Raad van State en nader rapport.
- 74 *Handelingen TK 1994-1995* 15 februari 1995; *Handelingen EK 1994-1995* 6 juni 1995 33-1384.
- 75 *ANP* 11 februari 1995; *Algemeen Dagblad* 13 februari 1995.
- 76 *Handelingen TK 1993-1994* Bijlagen 23 634 5. student op eigen benen 2.
- 77 *Handelingen EK 1994-1995* 6 juni 1995 33-1383.
- 78 *Handelingen TK 1989-1990* bijlagen 21 300 VIII 78. Nota heroriëntering studiefinanciering 5.

- 79 *Handelingen TK 1994-1995* Bijlagen 24 094 4. Brief van de minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen
- 80 College Toekomst Studiefinanciering, *Kost* 37-39.
- 81 *NRC Handelsblad* 31 januari 1997. Zie ook: *De Volkskrant* 13 juni 1997.
- 82 College Toekomst Studiefinanciering, *Kost* 8.
- 83 Ibid.
- 84 Ibid. 8-9.
- 85 Zouridis, *Digitale disciplinerings* 171, 190.
- 86 College Toekomst Studiefinanciering, *Kost* 10-21.
- 87 *Handelingen TK 1997-1998* Bijlagen 24 724 17. Brief van de minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen.
- 88 *ANP* 19 maart 1997, 3 november 1997; *NRC Handelsblad* 4 september 1997.
- 89 De Rooy en Te Velde, *Met Kok* 188-189.
- 90 Volkspartij voor Vrijheid en Democratie, *Investeren in uw toekomst. Verkiezingsprogramma 1998-2002* (z.p. 1998); Democraten '66, *Bewogen in beweging. Verkiezingsprogramma 1998-2002* (z.p. 1998); Partij van de Arbeid, *Een wereld te winnen.* (z.p. 1998).
- 91 Commissie Uitgangspunten Nieuw Studiefinancieringsbeleid, *Leren investeren* 29.
- 92 Teldersstichting, *Een liberale visie* 179-180.
- 93 Commissie Uitgangspunten Nieuw Studiefinancieringsbeleid, *Leren investeren* 7; *ibid.*, bijlage 3, 'Effecten van invoering van een sociaal leenstelsel in het Nederlands hoger onderwijs'; *Handelingen TK 2003-2004* 6 november 2003 21-1383-21-1384.
- 94 *De Volkskrant* 28 april 2006.
- 95 Sociaal en Cultureel Planbureau, *Publieke productie en persoonlijk profijt* (Den Haag 2006) 77.
- 96 *Handelingen TK 2002-2003* 5 november 2003 20-1252.
- 97 Dienst Uitvoering Onderwijs, *Kerncijfers 2007-2011* http://www.duo.nl/organisatie/open_onderwijsdata/Kerncijfers/kerncijf/default.asp.
- 98 *Handelingen TK 2013-2014* Bijlagen 33 680 5. Wijziging van onder meer de Wet studiefinanciering 2000 in verband met het onderbrengen van de basisbeurs voor studenten in de masterfase in het sociaal leenstelsel, het verlengen van de terugbetalingsperiode en het efficiënter maken van het stelsel van studiefinanciering (Wet sociaal leenstelsel masterfase). Verslag.
- 99 *Handelingen TK 2013-2014* Bijlagen 24 724 nr. 123. Brief van de Minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap aan de Tweede Kamer, 28 mei 2014; interview met minister Jet Bussemaker in: *NRC Handelsblad* 31 mei 2014.
- 100 *Handelingen TK 2013-2014* Bijlagen 24 724 nr. 123. Brief van de Minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap aan de Tweede Kamer, 28 mei 2014.
- 101 R.J. in 't Veld, 'Universiteit en overheid kunnen best buiten elkaar', in: *NRC Handelsblad* 11 november 1994.

Noten conclusie

- 1 *Handelingen TK 1918-1919* Bijlagen 256 5. Staatsbegroting voor het dienstjaar 1919. Hoofdstuk vA 30.
- 2 Charles Ruijs de Beerenbrouck geciteerd bij: Oud, *Honderd jaren* 241.
- 3 Dirk Jan Wolffram wees op het belang van heftige verstoringen van het 'normale' maatschappelijk leven voor de ontwikkeling van beleid in: Wolffram, 'Onze belastingcenten' 63. Marco van Leeuwen zag een sterk verband tussen de terugval van draagkracht onder burgers en de relatieve achteruitgang van de burgerlijke armenzorg in het interbellum en de wederopbouw. De overheid nam die taak in toenemende mate over. Van Leeuwen, 'Charitas en armenzorg' 164-166.
- 4 R.J. in 't Veld, 'Universiteit en overheid kunnen best buiten elkaar', in: *NRC Handelsblad* 11 november 1994.
- 5 *De Volkskrant* 28 april 2006.
- 6 *Handelingen TK 2013-2014* 11 december 2013 35-8-2.

Bronnen

Archiefmateriaal

Archief Dienst Uitvoering Onderwijs (DUO)

Archief Universiteit Leiden

Archief Curatoren 2

Collectie B.P.M. Nieuwhof, Groningen

Nationaal Archief, Den Haag (NA)

Binnenlandse Zaken 1813-1864, nummer toegang 2.04.01

Collectie 087 A.F. de Savornin Lohman, 2.21.148

G.A. Diepenhorst en I.A. Diepenhorst, 2.21.339

Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen: Afdeling Kabinet, 2.14.37

Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen: (Hoofd)afdeling Voorbereidend Hoger en Middelbaar Onderwijs, 2.14.43

Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen: Afdelingen Hoger Onderwijs en Wetenschappen en het Directoraat-Generaal voor de Wetenschappen, 2.14.58

Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen: Directoraat-Generaal Hoger Onderwijs en Wetenschappelijk Onderzoek, 2.14.5168

Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap: Directie Wetgeving en Juridische Zaken, 2.14.78

Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid: Directie Sociale Verzekeringen en Voorgangers [periode 1980-1989], 2.15.5143

Ministerraad, 2.02.05.02

Sociale Verzekeringsraad, 2.25.17

NIOD *Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies* (NIOD)

Archief Departement van Opvoeding, Wetenschap en Kultuurbescherming,
toegangsnummer 216e

Archief Generalkommissariat für Verwaltung und Justiz, 020

Archief Nederlandsche Kultuurraad, 113

Naslagwerken

Biografisch Woordenboek van Nederland, <http://www.historici.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/>

Centraal Bureau voor de Statistiek, Historie onderwijs; leerlingen en studenten vanaf 1900, <http://statline.cbs.nl/StatWeb>

Digitale Bibliotheek voor de Nederlandse Letteren, www.dbnl.nl

Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen, dnpp.ub.rug.nl

Parlementair Documentatiecentrum Universiteit Leiden, parlement.com

Gedrukte bronnen

Colenbrander, H.T., *Gedenkstukken der Algemeene Geschiedenis van Nederland van 1795 tot 1840*. Rijks Geschiedkundige Publicatiën (Den Haag 1905-1922)

Colenbrander, H.T. (red.), *Gedenkschriften van Anton Reinhardt Falck*. Rijks Geschiedkundige Publicatiën, kleine serie nr. 13 (Den Haag 1913)

Dagverhaal der handelingen van het vertegenwoordigend lichaam des Bataafschen volks, twaalfde deel (Den Haag 1801)

Dierikx, M.J.J. e.a., *Nederlandse Ontwikkelingssamenwerking. Bronnenuitgave deel 3 1967-1973*, Rijks Geschiedkundige Publicatiën, kleine serie nr. 103 (Den Haag 2005)

Ewijck van Oostbroek en de Bilt, Daniël Jacob van, *Ontwerp van wet op het hooger onderwijs, met bijgevoegd rapport en memorie van toelichting, aan den Koning ingediend door de staats-commissie, benoemd bij Koninklijk Besluit van 15 Januarij 1849 (Staatsblad no. 3)* (Den Haag 1849)

Gerretson, C., en A. Goslinga, *Groen van Prinsterer. Schriftelijke nalatenschap. Tweede deel. Briefwisseling eerste deel, 1808-1833* (Den Haag 1925)

- Handelingen van de Algemeene Synode der Nederlandsch Hervormde kerk in den jare 1854* (Den Haag 1854)
- Hooykaas, G.J., *De briefwisseling van J.R. Thorbecke. Delen II en III, 1833-1836 en 1836-1840*. Rijks Geschiedkundige Publicatiën, kleine serie nrs. 47 en 64 (Den Haag 1979 en 1988)
- Organiek Besluit 2 augustus 1815
- Sjenitzer-van Leening, T.M. (red.), *Dagboekfragmenten 1940-1945* (Utrecht 1985)
- Valk, J.P. de, en M. van Faassen ed., *Dagboeken en aantekeningen van Willem Hendrik de Beaufort (1874-1918) Eerste band: 1874-1910*. Rijks Geschiedkundige Publicatiën, kleine serie nr. 74 (Den Haag 1993)
- Verslag der Handelingen van de Eerste Kamer der Staten-Generaal (Handelingen EK)*
- Verslag der Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal (Handelingen TK)*

Periodieken

- Algemeen Dagblad*
- Algemeen Handelsblad*
- Algemeen Nederlands Persbureau*
- Amigoe di Curaçao. Weekblad voor de Curaçaosche eilanden*
- Arnhemsche Courant*
- Cursor. Onafhankelijk weekblad van de Technische Universiteit Eindhoven*
- Dagblad van 's Gravenhage*
- De Avondbode*
- De Geus onder Studenten*
- De Nederlandsche Spectator. Weekblad van den ouden heer Smits*
- De Telegraaf*
- De Volkskrant*
- De Waarheid*
- De West. Nieuwsblad uit en voor Suriname*
- Delftsche Courant. Nieuwsblad voor Delft en Delfland*
- Folia Civitas*
- Friesche Courant*
- Handboekje voor de zaken der Roomsche Katholieke eeredienst*
- Het Nieuws van den Dag*
- Het Nieuws van den Dag voor Nederlandsch-Indië*
- Het Parool*

Het Vaderland. Staat- en letterkundig nieuwsblad
Het Volk
Journal de la Province de Limbourg
Limburgsch Dagblad
Nederlandsche Staatscourant
Neerlandia
Nieuwe bijdragen ter bevordering van het onderwijs en de opvoeding,
voornamelijk met betrekking tot de lagere scholen in de Vereenigde Nederlanden
Nieuwe Rotterdamsche Courant
Nieuwsblad van het Noorden
Noord-Brabander
NRC Handelsblad
Reformatorisch Dagblad
Suriname. Koloniaal nieuws- en advertentieblad
Trouw
Uitleg. Weekblad van het Departement van Onderwijs en Wetenschappen
Uitleg Magazine. Veertiendaags tijdschrift van het Ministerie van Onderwijs en
Wetenschappen
Verslag nopens den staat van de hooge, middelbare en lagere scholen in het
Koninkrijk der Nederlanden

Beeld en geluid

VPRO, televisieprogramma *Andere tijden*, 3 december 2009.

Gesprekken

J.A. van Kemenade, 11 april 2012

B.P.M. Nieuwhof, 17 oktober 2012

Literatuur

Aerts, Remieg, 'Een staat in verbouwing. Van republiek naar constitutioneel koninkrijk, 1780-1848', in: Remieg Aerts e.a., *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-1990* (Nijmegen 2010) 11-95

Aerts, Remieg e.a., *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-1990* (Nijmegen 2010)

- Aerts, Remieg, Janny de Jong en Henk te Velde (red.), *Het persoonlijke is politiek. Egodocumenten en politieke cultuur* (Hilversum 2002)
- Albers, P., *Geschiedenis van het herstel der hiërarchie in de Nederlanden*. Eerste deel (Nijmegen 1903)
- Ankersmit, Frank, 'Analytische politieke geschiedenis', in: G. Voerman en D.J. Wolfram (red.), *Kossmann Instituut. Benaderingen van de geschiedenis van politiek* (Groningen 2006) 55-61
- Anoniem, 'Boekbeschuwing', in: *Vaderlandsche Letteroefeningen* 1 (1835) 361-404
- Baalen, Carla van, en Jan Ramakers (red.), *Het kabinet Drees III 1952-1956. Barsten in de brede basis*. Parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945, deel 5 (Den Haag 2001)
- Backx, D., en H. Backx, *De Wet Studiefinanciering* (Zwolle 1987)
- Baggen, Peter, *Vorming door wetenschap. Universitair onderwijs in Nederland 1815-1960* (Delft 1998)
- Bakker, Nelleke, Rudolf Dekker en Angélique Janssens, *Tot burgerschap en deugd. Volksopvoeding in de negentiende eeuw* (Hilversum 2006)
- Bakker, Nelleke, Jan Noordman en Marjoke Rietveld-Van Wingerden, *Vijf eeuwen opvoeden in Nederland. Idee en praktijk 1500-2000* (Assen 2010)
- Bank, Jan, en Maarten van Buuren, *1900. Hoogtij van een burgerlijke cultuur* (Den Haag 2000)
- Beks, H. (red.) *Het onderwijs gekleurd. Zes politieke en levensbeschouwelijke visies op het onderwijs* (Leiden 1976)
- Belgicus (pseudoniem), 'Uit België's schoolgeschiedenis', in: *De Gids* 52 (1888) 241-292
- Berg, J.Th.J. van den, en J.J. Vis, *De eerste honderdvijftig jaar. Parlementaire geschiedenis van Nederland, 1796-1946* (Amsterdam 2013)
- Berkel, Klaas van, *Academische illusies. De Groningse universiteit in een tijd van crisis, bezetting en herstel, 1930-1950* (Amsterdam 2005)
- Bleich, Anet, *Den Uyl, dromer en doordouwer* (Amsterdam 2008)
- Blom, J.C.H., e.a., *A.E. Cohen als geschiedschrijver van zijn tijd* (Amsterdam 2005)
- Boekholt, Pieter, 'Voor de vrijmaking van het onderwijs, in zijn onderscheidene vertakkingen, zal op den ingeslagen weg worden voortgeschreden. Het onderwijs onder het ministerie-Kuyper', in: D.Th. Kuiper en G.J. Schutte (red.), *Het kabinet-Kuyper (1901-1905). Jaarboek voor de geschiedenis van het protestantisme na 1800* 9 (Zoetermeer 2001) 184-207.
- Boekholt, P.Th.F.M., en E.P. de Booy, *Geschiedenis van de school in Nederland vanaf de middeleeuwen tot aan de huidige tijd* (Assen/Maastricht 1987)
- Boekholt, P. e.a., *Tweehonderd jaar onderwijs en de zorg van de staat. Jaarboek voor de geschiedenis van opvoeding en onderwijs* (z.p. 2002)

- Boer, J. de, en D.C. van Ingen, *Een prijs voor onderwijs. Naar een rechtvaardige toepassing van de profijtgedachte* (Den Haag 1980)
- Bogt, Hendrik Jan ter, *Neo-institutionele economie, management control en verzelfstandiging van overheidsorganisaties. Overwegingen voor verzelfstandiging en effecten op efficiëntie en financieel-economische sturing* (Capelle aan den IJssel 1997)
- Boogman, J.C., en C.A. Tamse, 'De politieke ontwikkeling in Nederland 1840-1874', in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* (AGN) deel 12 (Bussum 1983) 305-398
- Boom, Bart van der, en Femme Gaastra (red.), *Kerk, cultuur en koloniën. Opstellen over Nederland rond 1900* (z.p. 2005)
- Borghgraef-van der Schueren, Beatrijs, 'De universiteiten in de zuidelijke provincies onder koning Willem I', in: *Mededelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België* (1973) 35
- Bos, David, *In dienst van het koninkrijk. Beroepsontwikkeling van hervormde predikanten in negentiende-eeuws Nederland* (Amsterdam 1999)
- Bos, David J., '“Dienaren des Woords”. Godgeleerden in de negentiende eeuwse Nederlandse letterkunde', in: *De Negentiende Eeuw* (1997) 21 3 153-182
- Bos, Frits, *De Nederlandse collectieve uitgaven in historisch perspectief*. CPB-document nr. 109, februari 2006 (Den Haag 2006)
- Bosch, Mineke, *Het geslacht van de wetenschap. Vrouwen in het hoger onderwijs in Nederland 1878-1948* (Amsterdam 1994)
- Bosch, Sije van den, en Peter Zuydgeest, *Studiefinanciering. Globale beschrijving van de rol van de rijksoverheid in de periode 1919-1986* (Den Haag 1987)
- Bosch Kemper, J. de, *Geschiedenis van Nederland na 1830. Met aantekeningen en onuitgegeven stukken. Eerste deel* (Amsterdam 1873)
- Bosmans, J, *Romme. Biografie 1896-1946* (Utrecht 1991)
- Bovens, M.A.P., P. 't Hart en M.J.W. van Twist, *Openbaar bestuur. Beleid, organisatie en politiek* (Deventer 2012)
- Broek, IJla van den, *Heimwee naar de politiek De herinnering aan het kabinet-Den Uyl* (Amsterdam 2002)
- Bruijn, Jan de, *De sabel van Colijn. Biografische opstellen over religie en politiek in Nederland* (Hilversum 2011)
- Bruijn, J. de, e.a. (red.), *Geen heersende kerk, geen heersende staat. De verhouding tussen kerken en staat 1796-1996* (Zoetermeer 1996)
- Buddingh', B., 'Christelijk onderwijs: appèl en uitdaging', in: H. Beks (red.) *Het onderwijs gekleurd. Zes politieke en levensbeschouwelijke visies op het onderwijs* (Leiden 1976) 47-89
- Caljé, P.A.J., *Student, universiteit en samenleving. De Groningse universiteit in de negentiende eeuw* (Hilversum 2009)

- College Toekomst Studiefinanciering, *De kost gaat voor de kennis uit. Studiefinanciering in de kennismaatschappij* (Den Haag 1997)
- Commissie Uitgangspunten Nieuw Studiefinancieringsbeleid, *Leren investeren; investeren in leren. Een verkenning naar stelsels van studiefinanciering* (Den Haag 2003)
- Companje, K.P. (red.), *Tussen volksverzekering en vrije markt. Verzekering van zorg op het snijvlak van sociale verzekering en gezondheidszorg 1880-2006* (Amsterdam 2008)
- Daalen, Rineke van, 'De invoering van kinderbijslag in Nederland. Kostwinning en standsbesef', in: *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 29 (2002) 285-312
- Dalhuisen, Leo, e.a. (red.), *Geschiedenis van de Antillen* (Zutphen 2009)
- Ditzhuyzen, Reina van, *Onderwijs als opdracht. Leven en werk van de eerste vijftien ministers belast met het onderwijs in de periode 1798-1830* (Den Haag 1977)
- Doel, Hans van den, Han Lammers, Arie van der Hek e.a., *Tien over rood. Uitdaging van Nieuw Links aan de PvdA* (Amsterdam 1966)
- Does de Willebois, A. van der, *Studiebeurzen. Beurzenstichtingen voor de stad en voormalige meijerij van 's-Hertogenbosch*, deel 1 (Den Bosch 1904)
- Donk, W.B.H.J. van de, P.H.A. Frissen en I.Th.M. Snellen, 'Spanningen tussen wetgeving en systeemontwikkeling: de Wet Studiefinanciering', in: *Beleidswetenschap* (1990) 1, 4-19
- Doorn, J.A.A. van, 'Een verdeeld Nederland in historisch perspectief', in: Mark Bovens, Huib Pellikaan en Margo Trappenburg (red.), *Nieuwe tegenstellingen in de Nederlandse politiek* (Amsterdam 1998) 15-33
- Drentje, Jan, *Thorbecke. Een filosoof in de politiek* (Amsterdam 2004)
- Fasseur, Cees, *De indologen. Ambtenaren voor de Oost 1825-1950* (Amsterdam 1993)
- Fortuyn, W.S.P., 'ov-Studentenkaart prooi in bureaucratisch steekspel', in: *Algemeen Dagblad* 17 augustus 1993.
- Frankrijker, Hans de, *De katholieke onderwijzersopleiding. Organisatie en ideologie 1889-1984* (Meppel 1988)
- Frijhoff, W.T.M. e.a., *Tempel van hovaardij. Zes eeuwen Stedelijk Gymnasium Haarlem* (Haarlem 1990)
- Fritschy, Wantje, 'Financieel beleid onder – of ondanks? – Colijn. De “sterke man”, het bedrijfsleven en het parlement, 1923-1926', in: J. de Bruijn en H.J. Langeveld (red.), *Colijn: bouwstenen voor een biografie* (Kampen 1994) 199-233.
- Geer van Jutfaas, B.J.L. de, *De Wet op het Hooger Onderwijs. Uit de gewisselde stukken en de gehouden beraadslagingen toegelicht* (Utrecht 1877)

- Geer van Jutphaas, B.J.L. de, 'De regeling van het hooger onderwijs in Nederland in 1814', in: *Nieuwe bijdragen tot regtsgeleerdheid en wetgeving* XIX (1869) 212-272
- Gemeente-bureau voor beroepskeuze te 's Gravenhage, *Geldelijke steun bij studie. Een verzameling regelen en voorwaarden, onder welke van rijkswege, door sommige gemeenten en door vele stichtingen en fondsen aan jongelieden van beiderlei kunne geldelijke steun bij studie of kosteloze opleiding wordt gegeven* (Groningen 1923)
- Gerbod, Paul, 'Resources and management', in: Rüegg, *History of the university III* 101-121
- Gerretson, C., 'Gesprekken met den koning 1826-1839', in: *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap* 57 (1936) 110-226
- Gorp, Angelo van e.a. (red.), *Pedagogische historiografie. Een socio-culturele lezing van de geschiedenis van opvoeding en onderwijs* (Leuven/Den Haag 2011)
- Gosses, I.H., 'Levensbericht van Petrus Johannes Blok (1855-1929)', in: *Handelingen en Mededeelingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden, over het jaar 1929-1930* (Leiden 1930) 107-138
- Groen, A.J.J. in 't, e.a. (red.), *Deetmans missie* (Den Haag 1989)
- Groen, M., *Het wetenschappelijk onderwijs in Nederland van 1815 tot 1980. Een onderwijskundig overzicht. Dl. 1: Wetgeving, civiel effect, godgeleerdheid, rechtsgeleerdheid, indologie, geneeskunde* (Eindhoven 1987)
- Groot, A. de, 'Geschiedenis van de Faculteit der godgeleerdheid aan de Utrechtse universiteit', in: Aart de Groot en Otto J. de Jong (red.), *Vier eeuwen theologie in Utrecht* (Zoetermeer 2001)
- Groot, Aart de, 'Sociocultureel en godsdienstig leven in de Noordelijke Nederlanden 1813-circa 1840', in: *AGN* deel 11 84-106
- Groot, Aart de, en Otto J. de Jong (red.), *Vier eeuwen theologie in Utrecht* (Zoetermeer 2001)
- Groot, H. de, 'De prijskaartjes van de verzorgingsstaat', in: *Economisch Statistische Berichten* 2 oktober 1991 981-984
- Hagen, Piet, *Politicus uit hartstocht. Biografie van Pieter Jelles Troelstra* (Amsterdam 2010)
- Hagoort, R., *Het beginsel behouden. Gedenkboek van het Nederlandsch Werkliedenverbond Patrimonium over de jaren 1891-1927* (Amsterdam 1934) 134
- Hart, C. de, *Rapport van de Adviescommissie Uitvoering wvF* (Leiden 1987)
- Heemskerk Azn, J., 'Levensbericht van mr. Willem Wintgens', in: *Jaarboek van de Maatschappij voor Nederlandsche Letterkunde* (1896) 181-218
- Heiden, Peter van der, *In de schaduw van de Mammoet. Het onderwijsbeleid van minister F.J.Th. Rutten (1948-1952)* (Zutphen 2004)

- Heiden, Peter van der, en Alexander van Kessel (red.), *Rondom de Nacht van Schmelzer. De kabinetten-Marijnen, -Cals en -Zijlstra 1963-1967*. Parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945, deel 8 (Amsterdam 2010)
- Hemel, Ernst van den, *Calvinisme en politiek, tussen verzet en berusting* (z.p. 2009)
- Hentzen, Cassianus, *De politieke geschiedenis van het lager onderwijs in Nederland. De financieele gelijkstelling 1920-1925* (Den Haag 1928)
- Hertog, J.P. den, *Cort van der Linden. Minister-president in oorlogstijd* (Amsterdam 2007)
- Heusde, Philip Willem van, *Brieven over den aard en strekking van hooger onderwijs* (Utrecht 1829)
- Hoekstra, H.B., e.a., *Goed besteed en niet zo zuinig ook. Inspectie der Rijksfinanciën 1921-1996* (Den Haag 1996)
- Hoogenboom, Marcel, *Standenstrijd en zekerheid. Een geschiedenis van oude orde en sociale zorg in Nederland* (Amsterdam 2003)
- Hoop, Lammert de, en Arno Bornebroek, *De rode dominee. A.S. Talma* (Amsterdam 2010)
- Hubrecht, P.F., *De onderwijswetten in Nederland en hare uitvoering. Administratieve verhandeling van alles wat daarop betrekking heeft uitgegeven met magtiging van Zijne excellentie den Minister van Binnenlandsche Zaken afd. A deel 2* (Den Haag 1881)
- Huizinga, Johan, 'Eerste gedeelte: Geschiedenis der Universiteit gedurende de derde eeuw van haar bestaan', in: *Academia Groningana MDCXIV-MCMXIV* (Groningen 1914) 1-238
- Hupe, P.L., en A.I.T. van Solm, *Het Zoetermeerse labyrint. Veronderstellingen achter het studiefinancieringsbeleid* (Den Haag 1998)
- Idenburg, P.J., *De Leidse universiteit 1928-1946. Vernieuwing en verzet* (Den Haag 1978)
- Jansing, J.W.G., en Lea Dasberg, 'Onderwijs', in: *AGN deel 13* (Bussum 1978)
- Janssen, Jacques, en Paul Voestermans, *De verguisde universiteit. Een cultuurpsychologisch onderzoek naar voorbije en actuele ontwikkelingen in de Nijmeegse studentenwereld* (Nijmegen 1978)
- Janssens, Guy, en Kris Steyaert, *Het onderwijs van het Nederlands in de Waalse provincies en Luxemburg onder koning Willem I (1814-1830). Niets meer dan een boon in een brouwketel?* (Brussel 2008)
- Jensma, G., en H. de Vries, *Veranderingen in het hoger onderwijs in Nederland tussen 1815 en 1940* (Hilversum 1997)
- Jong, Loe de, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog 1939-1945*. 12 delen (Den Haag 1969-1994)
- Jonker, Joost, 'Geld- en bankwezen, 1815-1990', in: Ronald van der Bie en Pit

- Dehing (red.), *Nationaal goed. Feiten en cijfers over onze samenleving (ca.) 1800-1999* (Amsterdam 1999) 61-72
- Kemenade, J.A. van, J.M.M. Ritzen en M.A.M. Wöltgens, *Om een werkbare toekomst. Aanzetten tot een middellange termijn beleid, gericht op volledige werkgelegenheid en economisch herstel* (Den Haag 1984)
- Kemper, Joan Melchior, 'Aanspraak en gezangen, bij gelegenheid van het openbaar examen der stads armenscholen te Amsterdam, den 22en Maart 1808', in: J. de Bosch Kemper (red.), *Verhandelingen, redevoeringen en staatkundige geschriften van jhr. Joan Melchior Kemper, eerste deel* (Amsterdam 1835) 299-315
- Kennedy, James, 'Verandering door continuïteit. Modernisering in Nederland, 1945-1970', in: *De Nieuwste Tijd. Contactblad van de Vereniging voor de Geschiedenis van de Twintigste Eeuw* (1995) 5, 5-12
- Kennedy, James C., *Nieuw Babylon in aanbouw. Nederland in de jaren zestig* (Amsterdam 1995)
- Klein, Ger, *Over de rooie. Relas van een manisch-depressief politicus* (Amsterdam 1994)
- Klikspaan, *Studentenschetsen*. Annemarie Kets, Mariëlle Lenders en Olf Praamstra eds., deel 1 (teksten) (Den Haag 2002)
- Kloek, J.J., en W.W. Mijnhardt, *1800. Blauwdrukken voor een samenleving* (Den Haag 2001)
- Knegtmans, Peter Jan, *Een kwetsbaar centrum van de geest: de Universiteit van Amsterdam tussen 1935 en 1950* (Amsterdam 1998)
- Knippenberg, Hans, en Willem van der Ham, *Een bron van aanhoudende zorg. 75 jaar ministerie van Onderwijs [Kunsten] en Wetenschappen, 1918-1993* (Assen 1994)
- Koch, Jeroen, *Abraham Kuyper. Een biografie* (Amsterdam 2007)
- Koch, Jeroen, *Koning Willem I 1772-1843* (Amsterdam 2013)
- Korsten, A.F.A., *Grote klasse! Op zoek naar excellente ambtenaren en leiderschap* (z.p. 2005)
- Korsten, Arno, en Rob Hoppe, 'Van beleidswetenschap naar kennissamenleving. Voortgang, vooruitgang en achteruitgang in de beleidswetenschap' in: *Beleidswetenschap* 4 (2006) 34-72
- Kossmann, E.H., *De Lage Landen 1780-1940. Anderhalve eeuw Nederland en België* (Amsterdam 1976)
- Kroeger, Pieter Gerrit, en Jaap Stam, *De Rogge staat er dun bij. Macht en verval van het CDA, 1974-1998* (Amsterdam 1998)
- Kroeze, Ronald, en Sjoerd Keulen, 'Managerspolitiek. Waarom historici oog voor management moeten hebben', in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden (BMGN)* 127-2 (2012) 97-112

- Kroon, H.M., W.J. Paimans en J.E.W. Ihle (red.), *Een eeuw veeartsenijkundig onderwijs. 's Rijks-Veeartsenijschool, Veeartsenijkundige Hoogeschool 1821-1921* (Utrecht/Amsterdam 1921)
- Kuiper, D.Th., en G.J. Schutte (red.), *Het kabinet-Kuyper (1901-1905). Jaarboek voor de geschiedenis van het protestantisme na 1800* 9 (Zoetermeer 2001)
- Langeveld, Herman, *Hendrikus Colijn 1869-1944. Deel 1 1869-1933. Dit leven van krachtig handelen* (Amsterdam 1998)
- Leeuwen, Marco H.D. van, 'Armenzorg en charitas ca. 1800-2000. Een historische erfenis' in: Ronald van der Bie en Pit Dehing (red.), *Nationaal goed. Feiten en cijfers over onze samenleving (ca.) 1800-1999* (Amsterdam 1999) 159-176
- Lelyveld, J.E.A.M., '... Waarlijk geen overdaad, doch een dringende eisch...' *Koloniaal onderwijs en onderwijsbeleid in Nederlands-Indië 1893-1942* (Utrecht 1992)
- Lenders, Jan, 'Van kind tot burger. Lager onderwijs en de vorming tot burgerschap in de negentiende eeuw', in: Nelleke Bakker, Rudolf Dekker en Angélique Janssens, *Tot burgerschap en deugd. Volksopvoeding in de negentiende eeuw* (Hilversum 2006) 11-34
- Liagre Böhl, Herman de, 'Consensus en polarisatie. Spanningen in de verzorgingsstaat 1945-1990', in: Aerts e.a., *Land van kleine gebaren* 263-342
- Liefbroer, Aart C., en Jimena Puy, *De transitie naar volwassenheid en de rol van het overheidsbeleid. Een vergelijking van institutionele arrangementen in Nederland, Zweden, Groot-Brittannië en Spanje*. WRR webpublicatie nr. 11 (Den Haag 2005)
- Lieshout, W.C.M. van, 'Het hoger onderwijs op drift', in: W.C.M. van Lieshout e.a., *Bestuur en meesterschap. Opstellen over samenleving, staat en sturing* (Den Haag 1988) 195-226
- Maar, Rimko van der, 'De deeltjesversneller. Ton Regtien en de studentenbeweging in de jaren zestig', in: L.J. Dorsman en P.J. Knegtman (red.), *Keurige wereldbestormers. Over de rol van studenten in de Nederlandse samenleving sedert 1876* (Hilversum 2008) 105-131
- McLeod, Hugh, 'Kerk en staat in West-Europa sinds 1789', in: J. de Bruijn e.a. (red.), *Geen heersende kerk, geen heersende staat. De verhouding tussen kerken en staat 1796-1996* (Zoetermeer 1996) 9-28
- Merriënboer, Jan van, Peter Bootsma en Peter van Griensven, *Van Agt, biografie. Tour de force* (Amsterdam 2008)
- Meulen, Dik van der, *Koning Willem III 1817-1890* (Amsterdam 2013)
- Molenaar, Leo, *Marcel Minnaert, astrofysicus 1893-1970. De rok van het universum* (Amsterdam 2003)
- Molhuysen, P.C., en P.J. Blok (red.), *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek. Deel 3* (Leiden 1914)

- Moll, W., 'Levensberigt van Abram Pieter van Groningen', in: *Handelingen en mededeelingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden over het jaar 1864* (Leiden 1864) 141-159
- Mostert, Gerard, *Marga Klompé 1912-1986. Een biografie* (Amsterdam 2011)
- Nederlands Verbond van Vakverenigingen, *Wenkend perspectief. Studie over de inkomens- en vermogensverdeling* (Amsterdam 1957)
- Nelissen, Nico, Peter de Goede en Mark van Twist, *Oog voor openbaar bestuur. Een beknopte geschiedenis van de bestuurskunde* (Den Haag 2004)
- Nieuwhof, Peter, 'Naar een nieuw inkomensbeleid' in: *Socialisme en democratie* 12 (1981) 573-584
- Nooij, Jan de, *Eenheid en vrijheid in het nationale onderwijs onder koning Willem I* (Utrecht 1939)
- Noosemans, J., *Beroyde student. Gespeelt op d'Amsterdamse schouburg den 7 Augusti, 1645*. Ineke Grootegoed, Arjan van Leuvensteijn en Marielle Rebel eds. (Amsterdam 2004)
- Obdeijn, Herman, en Marlou Schrover, *Komen en gaan. Immigratie en emigratie in Nederland vanaf 1550* (Amsterdam 2008)
- Offringa, C., *Van Gildestein naar Uithof. 150 jaar diergeneeskundig onderwijs in Utrecht Deel I (1821-1925)* (Utrecht 1971)
- Oostindie, Gert, en Emy Maduro, *In het land van de overheerser II. Antillianen en Surinamers in Nederland 1634/1667-1954* (Dordrecht 1986)
- Otterspeer, Willem, *De wiekslag van hun geest. De Leidse universiteit in de negentiende eeuw* (z.p. 1992)
- Otterspeer, Willem, *Groepsportret met dame. De werken van de wetenschap. De Leidse universiteit 1776-1876* (Leiden 2005)
- Otterspeer, Willem, 'Professionalisering in Nederland in de negentiende eeuw. Een vergelijkend perspectief', in: Bart van der Boom en Femme Gaastra (red.), *Kerk, cultuur en koloniën. Opstellen over Nederland rond 1900* (z.p. 2005) 78-96.
- Oud, P.J., *Honderd jaren. Hoofdzaken der Nederlandsche staatkundige geschiedenis 1840-1940* (Assen 1946)
- Oud, P.J., *Het jongste verleden. Parlementaire geschiedenis van Nederland 1918-1940. Deel II 1922-1925* (Assen 1948)
- Oud, P.J., en J. Bosmans, *Honderd jaren. Een eeuw van staatkundige vormgeving in Nederland 1840-1940. Bewerkt en voor de periode na 1940 aangevuld door dr. J. Bosmans* (Assen 1979)
- Pas, Niek, 'Regtien, Antonius Aegidius (1938-1989)', in: Biografisch Woordenboek van Nederland, <http://www.historici.nl/Onderzoek/Projecten/bwn/lemmata/bwn5/regtien>
- Poel, J.M.G. van der, 'Landbouw in de noordelijke Nederlanden 1770-1840', in: *AGN* deel 10 159-182

- Poelgeest, Maarten van, *Zo doen wij dat dus. Over de nieuwe studentenbeweging en een andere politieke mentaliteit* (Amsterdam 1990)
- Poeze, Harry A., Cees van Dijk en Inge van der Meulen, *In het land van de overheerser 1. Indonesiërs in Nederland 1600-1950* (Dordrecht 1986)
- Pots, Roel, *Cultuur, koningen en democraten. Overheid & cultuur in Nederland* (Nijmegen 2000)
- Puchinger, G., *In gesprek met het kabinet-Van Agt* (Kampen 1980)
- Puchinger, G., *Nederlandse minister-presidenten van de twintigste eeuw* (Amsterdam 1984)
- PvdA, D'66 en PPR, Keerpunt 1972. Regeerakkoord van de progressieve drie (Amsterdam 1972)
- Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling, *De weg omhoog. Een analyse van het verzoeken over sociale mobiliteit in regeringsbeleid* (Den Haag 2010)
- Rapport der commissie, bijeengeroepen door Koninklijk Besluit van 13 april 1828, no. 100, ter raadpleging over sommige punten betreffende het hooger onderwijs* (Den Haag 1830)
- Rapport van de Adviescommissie voor te treffen voorzieningen ten behoeve van studenten* (Den Haag 1956)
- Rasker, A.J., *De Nederlandse Hervormde Kerk vanaf 1795. Geschiedenis, theologische ontwikkelingen en de verhouding tot haar zusterkerken in de negentiende en twintigste eeuw* (Kampen 2004)
- Righart, Hans, *De eindeloze jaren zestig. Geschiedenis van een generatieconflict* (Amsterdam/Antwerpen 1995)
- Ringer, Fritz, 'Admission', in: Rüegg, *History of the university III* 233-267
- Ritzen, Jo, *De minister. Een handboek* (Amsterdam 1998)
- Ritzen, J.M.M., 'Onderwijs en economie', in: J.A. van Kemenade (red.), *Onderwijs: bestel en beleid* (Groningen 1981)
- Roebroek, J.M., en M. Hertogh, 'De beschavende invloed des tijds'. *Twee eeuwen sociale politiek, verzorgingsstaat en sociale zekerheid in Nederland* (Den Haag 1998)
- Roegijs, J., en N.C.F. van Sas, 'Revolutie in Noord en Zuid (1780-1830)', in: J.C.H. Blom en E. Lamberts (red.), *Geschiedenis van de Nederlanden* (Baarn 2003) 222-256
- Roelevink, J., "Eenen eik, die hondert jaren behoefde, om groot te worden". Koning Willem I en de Universiteiten van het Verenigd Koninkrijk', in: Tamse en Witte, *Staats- en natievorming* 286-309
- Romein, Jan en Annie, *Erflaters van onze beschaving. Nederlandse gestalten uit zes eeuwen* (Amsterdam 13de druk 1979)
- Rooy, Piet de, 'Een zoekende tijd, 1913-1949', in: Aerts e.a., *Land van kleine gebaren 177-262*

- Rooy, Piet de, *Republiek van rivaliteiten. Nederland sinds 1813* (Amsterdam 2005)
- Rooy, Piet de, en Henk te Velde, *Met Kok over veranderend Nederland* (Amsterdam 2005)
- Rüegg, Walter, 'Themes', in: Walter Rüegg (red.), *A history of the university in Europe. Volume III, Universities in the nineteenth and early twentieth centuries (1800-1945)* (Cambridge 2004) 1-31
- Ruiter, Job de, *Jan Donner, jurist: een biografie* (Amsterdam 2003)
- Sas, N.C.F. van, *De metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit, 1750-1900* (Amsterdam 2004)
- Schaepman, H.J.A.M., *Een katholieke partij. Proeve van een program* (Utrecht 1883)
- Schreeuwer, Jan de (pseud. B.H. Lulofs), *Gedachten van Jan de Schreeuwer over het hoogeronderwijs (eene kleine bijdrage en weêrklank tot en op het veelvuldig geschrijf over dat onderwerp in de nieuwspapieren van onzen tegenwoordigentijd)* (Groningen 1828)
- Schornagel, H., 'De Rijks-Veeartsenijschool van 1821 tot 1851', in: H.M. Kroon, W.J. Paimans en J.E.W. Ihle (red.), *Een eeuw veeartsenijkundig onderwijs. 's Rijks-Veeartsenijschool, Veeartsenijkundige Hoogeschool 1821-1921* (Utrecht/Amsterdam 1921) 76-85.
- Schutte, G.J. (red.), *Een arbeider is zijn loon waardig. Honderd jaar na Rerum Novarum en Christelijk-Sociaal Congres 1891. De ontwikkeling van het christelijk-sociale denken en handelen in Nederland 1891-1914* (Den Haag 1991)
- Schuursma, Rolf, *Jaren van opgang. Nederland 1900-1930* (z.p. 2000)
- Schuyt, C.J.M., *Op zoek naar het hart van de verzorgingsstaat* (Leiden 1991)
- Schuyt, C.J.M., en Ed Taverne, 1950. *Welvaart in zwart-wit* (Den Haag 2000)
- Schuyt, Kees, 'Kameleontisch beleid, stekelige wetenschap', in: Sociaal en Cultureel Planbureau, *Werken op de grens van wetenschap en beleid* (Den Haag 2006) 11-26
- Siegenbeek, Matthijs, *Iets over hoogeschoolen, de onderwijzers en het onderwijs op dezelve* (Leiden 1828)
- Sociaal en Cultureel Planbureau, *Duaal als ideaal? Leren en werken in het beroeps- en hoger onderwijs* (Den Haag 2006)
- Spee, Arnold A.J., en Anne-Marie Bruggert, *Tien jaar studiefinanciering* (Zoetermeer 1996)
- Stam, Jaap, e.a., *Hoog gegrepen. Tien bewindslieden, universiteiten en politiek* (Amsterdam 1995)
- Steen, Paul van der, *Cals. Koopman in verwachtingen 1914-1971* (z.p. 2004)
- Stokman, Siegfried, *De religieuzen en de onderwijspolitiek der regeering in het Vereenigd Koninkrijk der Nederlanden (1814-1830)* (Den Haag 1935)

- Stuurman, Siep, *Verzuiling, kapitalisme en patriarchaat. Aspecten van de ontwikkeling van de moderne staat in Nederland* (Nijmegen 1983)
- Stuurman, Siep, *Wacht op onze daden. Het liberalisme en de vernieuwing van de Nederlandse staat* (Amsterdam 1992)
- Swaan, Abram de, *Zorg en de staat. Welzijn, onderwijs en gezondheidszorg in Europa en de Verenigde Staten in de nieuwe tijd* (Amsterdam 2004)
- Taal, Gerrit, *Liberalen en radicalen in Nederland, 1872-1901* (Den Haag 1980)
- Tamse, C.A., en E. Witte (red.), *Staats- en natievorming in Willem I's koninkrijk (1815-1830)* (Brussel 1992)
- Telders, Adriën, *Bijdrage tot eene geschiedenis van het bezit in de doode hand* (Utrecht 1868)
- Teldersstichting, *Een liberale visie op de verdeling van inkomen en vermogen* (Den Haag 1979)
- Terlinden, C.A.J.J.M., *Guillaume Ier. Roi des Pays-Bas et l'Eglise catholique en Belgique (1814-1830)* I (Brussel 1906)
- Thorbecke, J.R., *Bedenkingen aangaande het regt en den staat. Naar aanleiding van mr. J. Kinker's brieven over het natuurregt* (Amsterdam 1825)
- Thorbecke, J.R., *Bedenkingen over de hoogeschoolen en het akademisch onderwijs van de letterkundige faculteit aan de Universiteit te Gent* (Gent 1828)
- Tijn, Th. van, *Schoolstrijd en partijvorming in Nederland* (Amsterdam 1966)
- Titze, Hartmut, *Der Akademikerzyklus. Historische Untersuchungen über die Wiederkehr von Überfüllung und Mangel in akademischen Karrieren* (Göttingen 1990)
- Toering, Kim, e.a., *LSVb 20 jaar, 10 jaar Landelijke Studentenvakbond* (Utrecht 2003)
- Toirkens, S.J., 'De jaren negentig: het blijft schipperen', in: *Economisch Statistische Berichten* 18 oktober 1989, 1023-1026
- Toirkens, José, *Schijn en werkelijkheid van het bezuinigingsbeleid 1975-1986. Een onderzoek naar de besluitvorming over bezuinigen in de ministerraad en het gedrag van individuele ministers* (Deventer 1988)
- Trommel, Willem, en Romke van der Veen, *De herverdeelde samenleving. Ontwikkeling en herziening van de Nederlandse verzorgingsstaat* (Amsterdam 2006)
- Turksma, R., *De geschiedenis van de opleiding tot onderwijzer in Nederland aan de openbare, protestants-christelijke en bijzonder-neutrale instellingen* (Groningen 1961)
- Tydeman, H.W., *Consideratien van Prof. H.W. Tydeman, te Leiden, over de Punten van overweging betrekkelijk het Academisch Onderwijs* (Leiden 1828)
- Universiteit Leuven, *De universiteit te Leuven 1425-1975* (Leuven 1975)
- Uyl, Joop den, 'kvp en sociale rechtvaardigheid', in: *Socialisme en Democratie* (1950) 637-649

- Valk, J.P. de, 'Landsvader en landspaus? Achtergronden van de visie op kerk en school bij koning Willem I (1815-1830)', in: Tamse en Witte, *Staats- en natievorming* 76-97
- Valk, Loes van der, 'De overheid helpe den arbeid aan recht', in: Kuiper en Schutte (red.), *Het kabinet-Kuyper* 208-235
- Vanthoor, W.F.V., 'The Netherlands postwar monetary reform, 1945-52', in: *Financial History Review* 5 (1998) 63-85
- Veld, R.J. in 't, *De vlucht naar Isfahan? Over bestuur, planning en de toekomst van het hoger onderwijs* (Den Haag 1984)
- Veld, R.J. in 't, *Noorderlicht. Over scheiding en samenballing* (Den Haag 1997)
- Veld, Th., *Volksonderwijs en leerplicht. Een historisch sociologisch onderzoek naar het ontstaan van de Nederlandse leerplicht 1860-1900* (z.p. 1987)
- Velde, Henk te, 'Van grondwet tot grondwet. Oefenen met parlement, partij en schaalvergroting 1848-1917', in: Aerts e.a., *Land van kleine gebaren* 97-175
- Verbeek, A.J., 'Proeve van een Zedekundig Zakboek voor het Volk van Nederland, door A.J. Verbeek. Te Dordrecht by H. de Haas, 1790', in: *Vaderlandsche letter-oefeningen, waarin de boeken en schriften, die dagelyks in ons vaderland en elders uitkomen, oordeelkundig tevens en vrymoedig verhandeld worden. Eerste stuk* (1791) 315-318
- Verhoeven, Dolly, *Ter vorming van verstand en hart. Lager onderwijs in oostelijk Noord-Brabant ca. 1770-1920* (Hilversum 1994)
- Visser, J.Th. de, *De christelijk-sociale beweging van onzen tijd* (Utrecht 1913)
- Vissering, S., 'Hooger Onderwijs', in: *De Gids* 31 (1867) 3, 181-210
- Vissering, S., *Onpersoonlijke amendementen op het Ontwerp van Wet tot regeling van het Hooger Onderwijs* (Leiden 1876)
- Voort, R.H. van der, *Overheidsbeleid en overheidsfinanciën in Nederland 1850-1913* (Amsterdam 1994)
- Vossensteyn, Hans, e.a., *International experiences with student financing. Tuition fees and student financial support in perspective* (z.p. 2013)
- Wachelder, Joseph C.M., *Universiteit tussen vorming en wetenschap. De modernisering van de Nederlandse universiteiten in de negentiende eeuw* (Hilversum 1992)
- Wartena, Bert, *H. Goeman Borgesius (1847-1917). Vader van de verzorgingsstaat. Een halve eeuw liberale en sociale politiek in Nederland* (Amsterdam 2003)
- Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR), *Naar een lerende economie. Investeren in het verdienvermogen van Nederland* (Amsterdam 2013)
- Wiardi Beckman Stichting, *Gelijke kansen. Studiekostenvergoeding voor alle studenten* (Amsterdam 1959)
- Wingelaar, Koos, 'Rijksbursalen aan de universiteit van Utrecht 1815-1843', in: *Oud-Utrecht* 69 (1996) 100-106

- Wintle, Michael, *An economic and social history of the Netherlands, 1800-1920: demographic, economic and social transition* (Cambridge 2000)
- Wissen, G.J.M. van, *De christen-democratische visie op de rol van de staat in het sociaal-economisch leven* (Amsterdam 1982)
- Wolffram, Dirk Jan, *Vrij van wat neerdrukt en beklemmt. Staat, gemeenschap, sociale politiek, 1870-1918* (Amsterdam 2003)
- Zanden, Jan Luiten van, en Arthur van Riel, *Nederland 1780-1914. Staat, instituties en economische ontwikkeling* (z.p. 2000)
- Zanten, Jeroen van, *Schielijk, winzucht, zwaarhoofd en bedaard. Politieke discussie en oppositievorming 1813-1840* (Amsterdam 2004)
- Zellizer, Julian E., 'Clio's lost tribe: public policy history since 1978', in: *Journal of Policy History* 12 3 (2000) 369-394
- Zouridis, Stavros, *Digitale disciplineren. Over ICT, organisatie, wetgeving en het automatiseren van beschikkingen* (Delft 2000)

